

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis

Diependaal, I.M.

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Diependaal, I. M. (2013). Geconserveerd koningschap: Regentes Emma en Wilhelmina's erfenis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 7. ‘Hare Majesteit deed daaromtrent nasporing’. Een conflictueus streven naar dynastieke continuïteit

Wijlen Zijne Majesteit de Koning maakte een veelvuldig, ja voortdurend, Persoonlijk gebruik van de Bibliotheek. Bijna dagelijks werden boeken, plannen of kaarten door Zijne Majesteit uit de Bibliotheek opgevraagd. Gedurende het verblijf te 's Gravenhage werd daartoe de Bibliothecaris of Onder Bibliothecaris ontboden. Bevond Zijne Majesteit zich buiten de residentie, dan werd het gevraagde telegraphisch ter kennis van die beambte gebracht, en de opzending had onmiddellijk plaats. Persoonlijk bezocht Zijne Majesteit de Bibliotheek zoo te zeggen nooit. Maar bovendien, gelooft de Raad dat het voor Hare Majesteit zooveel gemakkelijker zijn zal, Zich te begeven van een vleugel van het Paleis naar een andere, dan van het Paleis naar de Gotische Zaal? Die meening berust op eene verkeerde beoordeeling van de wijze waarop een Koninklijk Paleis wordt bewoond: Hare Majesteit zal Zich voorzeker nooit door het Paleis bewegen op de wijze als men zich in een particuliere woning van de eene kamer naar de andere begeeft. De Gotische Zaal is ieder oogenblik van den dag voor Hare Majesteit gemakkelijk te bereiken. Het zal Hare Majesteit nooit moeielijk vallen daartoe op ieder gewild en onverwacht oogenblik binnen weinige minuten een rijtuig voor het Paleis te vinden, en in den regel zal het voor Hare Majesteit wel geen bezwaar hebben Zich te voet naar de Gotische Zaal te begeven. Maar ‘den Raad is geen voorbeeld bekend van eene tot het Paleis behorende Boekerij die op geruimen afstand daarvan is gelegen en slechts door kruising van openbare straten ware te bereiken’. Vooreerst gelde de vraag, of den Raad bekend is hoe vele van de voornaamste vorstelijke Particuliere Bibliotheken zijn ingericht, en waar zij zich ten opzichte van de Paleizen waartoe zij behooren, bevinden? Hare Majesteit deed daaromtrent nasporing aan andere Hoven, de resultaten daarvan vindt de Raad als Bijlagen bij dit schrijven.¹

De schrik was duidelijk groot bij het herengezelschap dat gezamenlijk de Raad van Voogdij vormde. In het voorjaar van 1892 ontvingen de hooggeplaatste heren een heetgebakerde brief van S.M.S de Ranitz, de particulier secretaris van koningin Emma over het voornemen tot stichten van een bibliotheek die die koninklijke waardigheid kon gaan benadrukken. Als gevolg van de Wet op de voogdij was de raad verplicht om er op toe te zien dat koningin Emma op zorgvuldige wijze het vermogen van de minderjarige Wilhelmina beheerde. Nauwgezet deed dit herengezelschap – waaronder de president van de Algemene Rekenkamer – dat en vormde een subcommissie indien iets goed uitgezocht moest worden. Dit was onder meer gebeurd nadat koningin Emma het voorstel had gedaan om de Gotische Zaal, een monumentaal vertrek naast het paleis aan de Kneuterdijk, schuin tegenover Paleis Noordeinde, in te richten als ‘particuliere bibliotheek’ van koningin Wilhelmina.

Het was onderdeel van een strategie waarmee koningin Emma ruim voor de dood van koning Willem III was begonnen. Terwijl haar echtgenoot als gevolg van zijn nierkwaal dermate psychotisch werd dat zijn hofdienaren onderling twijfelden over zijn geestesvermogens, nam koningin Emma initiatieven. Niet alleen selecteerde zij personen binnen de hofhouding die zij te zijner tijd kon benoemen op sleutelposities, maar zij nam ook stappen om Wilhelmina's erfenis te conserveren: materiële goederen bijeenbrengen die belangrijk waren voor de dynastieke geschiedenis van het huis Oranje-Nassau en archivalia

¹ KHA A50-XIVa-1. S.M.S. de Ranitz, particulier secretaris van koningin Emma, aan de Raad van Voogdij, 28 maart 1892.

die als een leidraad konden dienen. Hoe konden zij en Wilhelmina in meer concrete termen het voorbeeld van de Oranjevorsten gaan volgen?

Om het roemrijke Oranjevoorbeeld te volgen had koningin Emma archieven, literatuur en dynastieke memorabilia nodig: zij moest weten welke oude tradities en werkwijzen onderdeel waren geweest van de dynastieke politiek die de Oranjes hadden gevoerd. Reeds in 1887 ging koningin Emma actief op zoek naar stukken die haar konden helpen bij het vervullen van het regentschap en het voorbereiden van haar dochtertje Wilhelmina op haar toekomstige taak. Zo liet zij haar particulier secretaris uitzoeken wat er gebeurd was met de papieren van haar voorgangster, koningin Sophie. De voormalig koningin, befaamd om haar internationale netwerk en in de ogen van de bevolking nog altijd de ideale koningin, had per testament aangegeven dat alle persoonlijke papieren vernietigd moesten worden met uitzondering van correspondentie met familieleden en keizer Napoleon III.² Een hofdignitaris kon ze echter niet vinden. De correspondentie met de Franse keizer was waarschijnlijk vernietigd terwijl een ‘aantal voorwerpen en papieren, welke familiebelangen zouden kunnen opleveren voor de naastbestaande betrekkingen van Wijlen Hare Majesteit Koningin Sophie’ met een begeleidend schrijven naar haar zus, prinses Maria van Württemberg waren gestuurd. Waarschijnlijk waren ook ‘de bedoelde memoires’ daarbij gevoegd.³ De koningin ging door met zoeken en de archivaris kon in de loop der jaren een paar belangrijke archivalia in een ‘geheime kast’ plaatsen: vijf delen van ‘eigenhandige aantekeningen van wijlen H.M. Koningin Sophie’, een reisdagboek van prins Willem uit 1855 en een genealogisch overzicht van ‘voorouders in rechte lijn van wijlen Z.M. Koning Willem III’.⁴

Ook een betere ordening van de koninklijke archieven en dynastieke memorabilia kon koningin Emma helpen tijdens de regentschapsperiode. De uitvaart van koning Willem III verliep in 1890 volgens oude tradities nadat Emma had laten uitzoeken hoe in het verleden was gehandeld. De organisatie liet echter te wensen over en het resultaat was zodanig chaotisch dat de koninklijke waardigheid publiek werd aangetast. Koningin Emma reorganiseerde vervolgens het koninklijke huishouden en voerde een andere vorm van leidinggeven in. De problemen waren daarmee nog niet verholpen want het koninklijk archief was in het ongerede geraakt terwijl diverse boeken en dynastieke memorabilia van overleden Oranjes zich verspreid over diverse paleizen en voormalig woonhuizen bevonden. Het bleek bovendien gevaarlijk om op eigen ervaringen af te gaan: koningin Emma was in 1883 samen met koning Willem III te gast geweest in de Amsterdamse Parkschouwburg en doneerde haar fraai uitgegeven feestprogramma aan de nieuw op te richten ‘bibliotheek van H.M. de Koningin’.⁵ In 1893 wilde zij bij het jaarlijkse bezoek aan Amsterdam opnieuw dit theater bezoeken. Met enige subtiliteiten moest de regentes worden uitgelegd dat het traditionele bezoek altijd aan de *Stadsschouwburg* had plaatsgevonden. ‘De Koning liet weten dat Hij de voorstelling zou bijwonen en betaalde ook telkens voor de loge, ik meen F. 400,-. Natuurlijk wanneer de Heeren van het tooneel op de audiëntie kwamen, spraken zij de hoop uit dat het Zijne Majesteit zou behaagen de schouwburg met een bezoek te vereeren; doch het was geene invitatie die tot de Koning werd gericht, het was een Koninklijk *bevel* dat Zijne Majesteit in de schouwburg zou komen.’⁶ Een goed archief kon dit soort pijnlijke incidenten voorkomen. Zoals koningin Emma het Kabinet der Koningin voortdurend liet uitzoeken welke

² KHA A46-VIc-2. Testament van H.M. van Koningin Sophie. 3 april 1865.

³ KHA A47-X-67 (698D).

‘Officieuze’ brief van Snouckaert van Schouwburg, 6 oktober 1887, aan Emma’s particulier secretaris Dumonceau.

⁴ KHA E14b-1a-003, nummers 159 en 169.

⁵ KHA A45-XIIIa-1. Het feestprogramma, behorend bij afgelegd bezoek op 1 mei 1883, bevat de stempel ‘bibliotheek van H.M. de Koningin’.

⁶ KHA E18c-I-60. Amicebrief gericht aan graaf Schimmelpenninck van Nijenhuis, 29 maart 1893. De Parkschouwburg was inmiddels in verwaarloosde toestand en kon daardoor geen koninklijke gasten ontvangen.

precedenten gangbaar waren geweest in staatkundige zaken, zo ging zij het Koninklijk Huisarchief en de koninklijke privébibliotheek gebruiken voor actuele vraagstukken.

Koningin Emma streefde naar de vorming van één nieuw hofdepartement. Voor de onderhoudskosten daarvan binnen de koninklijke begroting wilde zij schuiven met gelden die bestemd waren voor andere departementsonderdelen. Hiervoor was toestemming van de Raad van Voogdij noodzakelijk. De koningin-regentes deed aan de Raad van Voogdij een voorstel met de begroting voor de civiele lijst, het staatsinkomen van de koningin, voor 1892. 'Het komt Hare Majesteit voor dat de Gotische Zaal zeer geschikt zoude zijn om tot Bibliotheek te worden ingericht. De soliditeit van het gebouw wordt door deskundigen zeer voldoende geoordeeld. Inmiddels is Hare Majesteit zeer genegen daaromtrent een nieuw rapport aan deskundigen te vragen en den Raad te gelegener tijd van dit rapport te doen kennis nemen.'⁷

Het woordje 'inmiddels' duidde erop dat de zaak al mondeling was voor besproken, maar dat het gesprek minder bevredigend was verlopen. Schriftelijk uitte de voogdijraad specifieke wensen ten aanzien het toegezegde nader 'rapport': 'de noodzakelijkheid en het nut van eene *op den voorgenomen, kostbaren, voet in te richten* Bibliotheek ten behoeve den jeugdige Koningin' moest nader worden aangetoond. Bovendien verdiende 'de keuze daartoe van de Gotische Zaal' om meerdere redenen 'geen aanbeveling'.⁸

In deze jaren vocht koningin Emma reeds een robbertje met de ministers van Oorlog over het vorstelijk vertoon via het aantal adjudanten en het tenue dat zij bij gelegenheid mochten dragen.⁹ Met de bibliotheek rees een tweede kwestie rondom 'vorstelijk vertoon'. De Raad van Voogdij was er waarschijnlijk niet gelukkig mee dat uitgerekend de ruimte werd gekozen waarmee koning Willem II zijn vorstelijke status had geëtaleerd. De Gotische Zaal, een monumentale ruimte in de vorm van een kerk achter Paleis Kneuterdijk, was door Willem II gebouwd om zijn oude kunst te etaleren terwijl de moderne kunst werd geplaatst in de Marmerzaal. Tijdgenoten jubelden dat de koning zich daarmee opwierp als beschermer van de kunst en zich via zijn kunstverzameling spiegelde aan buitenlandse vorsten. De 'ridderkoning' stelde zijn kunstgalerijen open voor bezoekers, zowel buitenlandse vorsten als burgers van verschillende nationaliteiten. Tegelijkertijd gaf zijn echtgenote Anna Paulowna rijke en overdadige feesten waarbinnen zijzelf met oogverblindende praal schitterde. Willem II leefde echter op te grote voet. Een officiële commissie was na zijn dood ruim dertig jaar bezig om de nalatenschap te inventariseren en af te handelen. Via totaal zes delingen kregen de erfgenamen een rechtmatig erfdeel toegekend. Noodgedwongen werd een groot deel van de beroemde kunstcollectie van Willem II verkocht.¹⁰

De Gotische Zaal was gebouwd voor vorstelijke pronk en was gekleurd door de dynastieke politiek van de Oranjes: hier was prinses Sophie in 1842 getrouwd met de erfgroothertog van Saksen-Weimar en Saksen-Eisenach. Het huwelijk tussen een volle neef en nicht was een belangrijke zet binnen de internationale vorstelijke huwelijkspolitiek en dit kwam tot uiting in de praalrijke huwelijksceremonie.¹¹ Precies deze ruimte, voor de tijdgenoot het symbool van een vorstelijk vertoon dat rampzalige financiële gevolgen had

⁷ KHA A50-XIVa-1, no. 45, 19 december 1891.

⁸ KHA A50-XIVa-2, no. 40, 24 december 1891.

⁹ KHA A47-XI-5, no. 3. Conceptnota's van De Ranitz in Emma's 'geheime tas' met nagelaten politieke stukken. Het was blijkens De Ranitz' artikel in *De Nederlander*, 31 december 1895, ook inzet van de in hoofdstuk 5 besproken Adjudantenkwestie.

¹⁰ Michel Didier, *De ridder en de grootvorstin. Kunst en leven van Willem II en Anna Paulowna* (Schoorl 2009) 173-183. J.J. Bouman, 'Anna Paulowna, een levensschets', in: *Anna Paulowna. Koningin der Nederlanden, grootvorstin van Rusland 1795-1865* (Zaltbommel 1965) 9-18, alwaar 16. Tekst van het rapport van 15 januari 1852 van de Commissie van Beheer van de nalatenschap van koning Willem II, zie: Jacqueline Doorn, *Willem III, Emma en Sophie* (Zaltbommel 1977) 311-328. Zie voor een uitgebreide beschrijving van de testamentafhandeling: Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie*, 77-98.

¹¹ Jochen Klauss (red.), *Maria Paulowna. Zarentochter am Weimarer Hof* (Weimar 2004) 125-126.

gehad, werd door koningin Emma aangewezen als toekomstige bibliotheek. Internationaal gold onder de adel de bibliotheek als een pronkobject: hierin kon men via kostbare boeken en manuscripten, veelal aangekocht als investeringsobject, (veronderstelde) kennis en status etaleren. De bibliotheek was niet alleen een vertrek om boeken te bewaren en te lezen, maar soms ook een vertrek waar men 's avonds verbleef en bij gelegenheid gasten ontving.¹² Koningin Emma deed aan dit gebruik mee door er binnen Paleis Soestdijk *entre nous* te dineren met familieleden die kwamen logeren. Normaliter werd het diner tezamen met het 'gevolg' gebruikt, maar intieme gasten als groothertogin Sophie van Saksen-Weimar-Eisenach en prinses Elizabeth van Waldeck-Pyrmont, gebruikten de maaltijd binnen de bibliotheek met alleen de twee koninginnen en bespraken dingen die niet voor de oren van hofdames bedoeld waren.¹³

Deze investering in vorstelijk vertoon kwam bovendien op een ongelukkig moment: het persoonlijk vermogen van de minderjarige Wilhelmina stond onder druk als gevolg van waardevermindering van effecten. De Raad van Voogdij wist dit als gevolg van zijn betrokkenheid bij de afhandeling van het testament van Willem III.¹⁴ Op tactische wijze werd een strikt standpunt ingenomen: een bibliotheekinrichting 'op kostbare voet' was niet gewenst. Ook was er een juridisch probleem. De nalatenschap van Willem III was bijna geregeld en het was de voogdijraad duidelijk dat de eigendomsrechten van de Gotische Zaal in de nabije toekomst verdeeld zouden worden tussen koningin Emma en koningin Wilhelmina. Het was om financieel technische redenen daarom lastig om een koninklijke bibliotheek, waarvan de inhoud volledig eigendom zou zijn van koningin Wilhelmina, in deze zaal in te richten. Bovendien waren er praktische bezwaren. De raad vreesde voor vochtgevaar omdat de zaal teveel buitenmuren had en het souterrain kende onvoldoende verlichting. De zaal bood evenmin mogelijkheid voor het inwonen van een conciërge: noodzakelijk met het oog op brandgevaar, toezicht op de collectie en het schoonhouden van de plaats. 'Zoo werd ons medegedeeld, dat in eene der woningen in het Noordeinde eene zeer kostbare verzameling autographen, afkomstig van wijlen Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Alexander der Nederlanden, op een wijze wordt bewaard, die geen de minste waarborgen aanbiedt tegen eventueel brandgevaar.'¹⁵

Bovenal was de Raad van Voogdij echter tegen gezien de financiële offers die gebracht zouden moeten worden. Tegen een tijdelijk gebruik van de Gotische Zaal als bibliotheek had de voogdijraad geen bezwaar, maar voor de lange termijn moest een passende ruimte binnen Paleis Noordeinde worden aangewezen. De raad wenste dat een verbouwingsplan werd opgemaakt zodat rekening kon worden gehouden met de verschillende behoeften in de nabije en verdere toekomst.¹⁶ Koningin Emma was echter niet van plan zich zo gemakkelijk te schikken. De Ranitz kwam met een nieuwe tegenzet: in een zeer uitgebreid document probeerde hij alle ingediende bezwaren van tafel te vegen. Aan diverse bezwaren viel in praktische zin een mouw te passen en uitgebreid gaf de particulier secretaris een paar mogelijke 'oplossingen'. Een plan tot aanbouw of vergroting van Paleis Noordeinde bestond niet en was ook niet zinvol. 'De aanbouwing aan het Koninklijk Paleis, dat staatseigendom is, kan slechts door den staat geschieden, de civiele lijst zou die kosten niet *kunnen* dragen, en van Hare Majesteit de Koningin-Regentes is niet te verwachten, dat Hoogstdezelve uit eigen

¹² Vgl. Deborah Devonshire, *Chatsworth. The House* (Londen 2002) 119.

¹³ Journalen hofmaarschalk. KHA E10-IVb-17: 21-30 november 1891, 10 juni 1892. Vgl. de herinneringen van Wanda von Puttkamer, hofdame van groothertogin Sophie, ten aanzien van haar bezoek aan Nederland: *Der Hof von Weimar*, 185-194.

¹⁴ Voor de afhandeling van het testament van Willem III zie: Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie*, 147. Diverse stukken in het archief van het Raad van Voogdij: KHA A50-XIV-1. Vgl. opmerkingen van secretaris Röell tijdens de vergaderingen: KHA A50-XIVa-1. Notulenboek 4 april 1892.

¹⁵ KHA A50-XIVa-1. No. 42, 20 januari 1892.

¹⁶ KHA A50-XIVa-1. Notulenboek 4 en 18 januari 1891. KHA A50-XIVa-2. No. 42, 20 januari 1892.

middelen een Paleis zal gaan verbouwen of vergroten dat aan den Staat toebehoort, en door Hare Majesteit de Koningin zal worden bewoond.’¹⁷

Het was een escalatie omdat de relatie reeds gespannen was: koningin Emma had de nodige conflictstof met de Raad voor Voogdij opgebouwd rond de regelingen van de pensioenen en toelagen van hoffunctionarissen en -dienaren en was vervolgens een eigen gang gegaan. Met de kritiekpunten van de Raad van Voogdij over de te vormen gecombineerde bibliotheek en archiefvoorziening kwam er een tweede conflict en dit keer reageerde koning Emma via haar particulier secretaris uitermate geprikkeld op de kritiekpunten. De controverse richtte zich op de nieuw te vormen vorstelijke bibliotheek in plaats van een gecombineerd gebruik van huisarchief en bibliotheek. De Gotische Zaal was in Emma’s ogen juist bijzonder geschikt als conserveringsplaats omdat het gebouw slechts aan één kant grensde aan Paleis Kneuterdijk waarvan het kadastraal gesplitst was. ‘Een gebouw hetwelk tijdens het leven van wijlen Zijne Majesteit Koning Willem II reeds geschikt werd geoordeeld voor eene schilderijen galerij waartoe men toch waarlijk geen gebouw met vochtige muren zal bestemmen. Zoude het niet veel eer in geval van brand als een voordeel kunnen gelden, dat het gebouw aan drie zijden open en toegankelijk is? Wordt ook niet brandgevaar door die ligging verminderd?’¹⁸

Het echte probleem werd vervolgens door De Ranitz op een schampere wijze behandeld: de Raad van Voogdij had geen flauw benul hoe een vorstelijke bibliotheek diende te worden ingericht en gebruikt! Het was toch belachelijk om te suggereren dat de koningin zélf naar de bibliotheek zou komen?! Besepte de raad nu echt niet dat een koningin zich niet door het paleis bewoog zoals een onderdaan dat deed door zijn huis? Koningin Emma had daarom onderzoek laten verrichten naar vorstelijke bibliotheken in het buitenland en presenteerde haar bevindingen aan de Raad van Voogdij. De verschillende hoven hadden uiteenlopende bibliotheekgebruiken medegedeeld, maar er was een duidelijke gemeenschappelijke factor: de vorstelijke bibliotheek was geen privaat lees kabinet maar een collectie van verzamelwaardige items.¹⁹

Een zelfverzekerde De Ranitz kon daarom de strijd aangaan met de leden van de Raad van Voogdij waar dat eerder mislukt was inzake het conflict over het pensioenstelsel. De voogdijraadsleden hanteerden in de kwestie rond de koninklijke privébibliotheek duidelijk een typisch burgerlijke opvatting: een bibliotheek bevat boeken en deze zijn er om gelezen te worden. Tijdens de Republiek hadden de burgerlijke provinciale elites niet uitgeblonken in het verzamelen van kostbare boeken voor een bibliotheek met adellijk vertoon.²⁰ Dit burgerlijk perspectief klonk door in de kritiek van de voogdijraad. Voor de voogdijraad was het daarom een eenvoudige kwestie: opruimen! Het was reeds onder koning Willem I de gewoonte geweest om boeken af te stoten aan de Koninklijke Bibliotheek, de rechtsopvolger van de nationale bibliotheek die in de Bataafs-Franse tijd was opgericht. Deze gewoonte moest van de voogdijraad worden voortgezet. Een bibliotheek in een afzonderlijk gebouw was in de ogen van de Haagse heren niet geschikt als werkbibliotheek. Het was praktischer om drie handbibliotheken in de paleizen Noordeinde, Het Loo en te Amsterdam te vestigen.

Koningin Emma had echter reeds doublures afgestoten aan de Koninklijke Bibliotheek en was niet van plan verder te gaan snijden in het materiële erfgoed van haar dochter. ‘Dat in

¹⁷ KHA A50-XIVa-1. No. 30, 28 maart 1892.

¹⁸ KHA A50-XIVa-1. 28 maart 1892.

¹⁹ KHA A50-XIVa-1. 28 maart 1892. Zie citaat waarmee het hoofdstuk opent. De opgevraagde inlichtingen over de buitenlandse bibliotheken bevinden zich thans in: KHA E14b-Ib-44.

²⁰ J.J. de Jong, *Met goed fatsoen. De elite in een Hollandse stad, Gouda 1700-1780* (z.p. 1985) 209. L. Kooijmans, *Onder regenten. De elite in een Hollandse stad. Hoorn 1700-1780* (z.p.1985) 199-200. M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (z.p.1985) 222. Binnen adellijke landhuizen kwamen pronkrijke bibliotheken weldegelijk voor. Zie bijvoorbeeld: Karin Evers, *Mariënwaerdt. Leven op een landgoed* (Arnhem 2009) 121-123.

de eerste plaats dient te worden overgegaan tot eene behoorlijke schifting van het thans aanwezige materiaal, ligt voor de hand, en daaraan wordt dan ook reeds sedert lang met zorg en ijver gewerkt. De duplicaten worden geleidelijk opgeruimd, doch dat een aantal boekwerken, “hetzij met het oog op den inhoud, hetzij om andere redenen, niet meer voor bewaring in aanmerking behooren te komen” is niet gebleken.... En boeken weg te geven of op te ruimen, die in eene compleete en behoorlijke Vorstelijke Bibliotheek op hunne plaats kunne zijn, daartoe acht Hare Majesteit zich niet gerechtigd, en daartoe zoude Hoogstdezelve niet wenschen mede te werken. Het zal den Raad uit de Bijlagen blijken dat ook in andere Particuliere Vorstelijke Bibliotheken niet op zoodanige wijze wordt gehandeld.²¹

Het bleek dat de Belgische koning zich in een vergelijkbare situatie bevond als koningin Emma. De uitgebreide bibliotheek van koning Leopold I was na diens overlijden overgegaan op de graaf van Vlaanderen, maar inmiddels was er weer een ‘elementaire bibliotheek’ met 3.500 tot 4.000 titels in een bijgebouw van het koninklijk paleis. Het was echter niet bepaald een vertrek waar de koning zich persoonlijk met een studieus boek terugtrok. ‘Hunne Majesteiten zetten er nooit de voeten, maar laten eventueel een of ander boekdeel daaruit halen.’ Het was volgens de Belgische gezant ‘geene eigenlijke georganiseerde bibliotheek’. Hij werd slechts beheerd door een ondergeschikte ambtenaar.²² Het was een tijdelijke situatie: na een aantal jaren werd ook in België de bibliotheek in 1895 volledig heringericht en gearchiveerd.²³ Gelukkig ontving De Ranitz in 1892 uit andere landen wél voor zijn doel bruikbare informatie. Zo bleek de koning van Zweden en Noorwegen binnen het koninklijk paleis een omvangrijke particuliere bibliotheek te bezitten van 25.000 boekwerken die over vier vertrekken waren verdeeld. De bibliotheek was twee maal per week één uur voor het publiek te bezichtigen. Zijne Majesteit bezocht de bibliotheek dikwijls, maar vooral om er onder begeleiding van pianospel te komen zingen. Vanuit Denemarken kwam de gezant met een verkapte waarschuwing: een belangrijk deel van de particuliere koninklijke bibliotheek was bij een brand in 1884 in Paleis Christiaansborg verloren gegaan.²⁴

De Oostenrijkse keizer Frans Jozef, een gepassioneerd verzamelaar, bleek een particuliere bibliotheek met 102.000 boekdelen en manuscripten te bezitten. De boekencollectie was encyclopedisch van karakter en werd nog steeds aangevuld. De keizer bezocht de bibliotheek hoogst zelden in persoon, maar liet vragen om hem boekwerken te bezorgen.²⁵ Ook de koning van Italië bleek een dergelijke boekencollectie met een encyclopedisch karakter te bezitten. De bibliothecaris beheerde ook een bijzonder manuscriptenkabinet en een medaillecollectie. De particuliere bibliotheek, deels een huisarchief, werd onderhouden vanuit de civiele lijst en de koning liet op bestelling boeken naar zich toekomen vanuit Turijn.²⁶

De Duitse keizer Wilhelm II bezat een *Königliche Hausbibliothek* met 60.000 banden, maar ook een *Privatbibliothek* met 2000 boekwerken van voornamelijk militaire inhoud voor eigen gebruik. De keizerin bezat een persoonlijke belletrie collectie. *Das Königliche Hausarchiv*, onder leiding van archivaris en assistent-archivaris, stond los van de *Königliche*

²¹ KHA A50-XIVa-1. 28 maart 1892.

²² KHA E14b-Ib-44. De Nederlandse gezant te Brussel aan De Ranitz, 30 januari 1892.

²³ Erna Jacobs, ‘De “bibliotheek van de koning” in België’, *Archief- en bibliotheekwezen in België* LXII (1992) 11-42, alwaar 35. Met dank aan Gustaaf Janssens, de Belgische koninklijk archivaris, voor toezending. Hij was een belangrijk nader klankbord over het verschil tussen het Nederlandse en het Belgische koninklijk archief en verschil in de archivering.

²⁴ KHA E14b-Ib-44. De Nederlandse gezant in Zweden, Noorwegen en Denemarken aan De Ranitz, 11 en 22 februari 1892.

²⁵ KHA E14b-Ib-44. De Nederlandse gezant in Wenen aan De Ranitz, 14 februari 1892.

²⁶ KHA E14b-Ib-44. De Nederlandse gezant in Rome aan De Ranitz, 16 februari 1892, over een in Turijn gevestigde bibliotheek.

Hausbibliothek en zijn bibliothecaris. De prins-regent van Beieren had een bibliotheek met vorstelijke omvang wat betreft afmetingen binnen het koninklijk paleis in München, maar kwam daar niet. Anders lag het met zijn collega in Dresden: de bibliotheek, een relatief groot vertrek van ongeveer 10 bij 5 meter, lag naast de koninklijke werkkamer. Om de kapel te bereiken moest de koning zich altijd via de bibliotheek of aanpalende audiëntiezaal, passage en salon bewegen. Een imposante plattegrond werd meegestuurd. De post van de Duitse gezant was voor De Ranitz ook interessant waar het de zending uit Stuttgart betrof, het hof waar koningin Sophie was opgegroeid en waar jong overleden zusje van Emma was ingetrouwd geweest: een compleet boekwerk, *Die Königliche Handbibliothek* uit 1860, en diverse plattegronden werden gestuurd. De particuliere collectie bevatte veel belletrie en geschiedenis, maar ook krijgswetenschappen. Schiller, Goethe en Shakespeare werden geëerd met eigen opstellingen.²⁷

Koningin Victoria van Groot-Brittannië combineerde een uitgebreide verzamelaarscollectie met huiselijk gebruik van een bibliotheek. De collectie van de oorspronkelijke Royal Library was aan het British Museum geschonken, maar sindsdien had zich binnen Windsor Castle een nieuwe private collectie gevormd van circa 100.000 banden. De koningin en prins Albert hadden de gewoonte gehad om elke avond, na het diner, door te brengen in de bibliotheek. Nog altijd bracht koningin Victoria zoveel mogelijk tijd door in haar bibliotheek en stelde grote belangstelling in nieuwe aanwinsten. Er bestond zelfs een gedrukte catalogus van de bibliotheek. Bescheiden voegde de bibliothecaris er aan toe dat de bijgevoegde plattegrond de indeling en de classificatie van de boeken beter kon beschrijven dan zijn persoon.²⁸

De Raad van Voogdij reageerde gealarmeerd op dit schrijven met uitgebreide bijlagen. De voorzitter opende de vergadering en stelde dat het geen zin had uitvoerig te reageren en de zaak te trachten te weerleggen. Er stonden twee wegen open: óf bezwaar blijven maken tegen inrichting van een bibliotheek in een vorm zoals tijdens het leven van Willem III niet bestond en dus niet noodzakelijk te achten viel óf een tijdelijk gebruik van de Gotische Zaal toestaan zonder enige vorm van 'kostbare voorzieningen'. Zelf was hij voorstander van de tweede optie: de raad hoefde slechts 'toezicht' uit te oefenen en geen initiatief te nemen. Bovendien bepaalde de Wet op de voogdij dat via controle op de jaarlijkse begroting niet alleen de financiële belangen van de koningin in het oog moesten worden gehouden, maar óók 'het aanzien en den luister van het Koningschap'. Een tweede vergadering was noodzakelijk om een concepttekst voor koningin Emma op te maken.²⁹

Koningin Emma reageerde via particulier secretaris De Ranitz echter woedend en diep gekrenkt. Zij wenste het overleg met de Raad van Voogdij af te breken ten aanzien van de herinrichting van de Gotische Zaal en zou proberen binnen de mogelijkheden van de civiele lijst tot een oplossing te komen. De raad had níet het recht zich te bemoeien met de inrichting van het koninklijke huishouden, de aanstelling van hofbeambten en de regeling van aangelegenheden als bijvoorbeeld het onderhoud, het toezicht en het in stand houden van de particuliere bibliotheek. Vooral een impliciete beschuldiging had de regentes 'pijnlijk getroffen': het leek erop dat zij het geld van haar dochter er door heen joeg. Dat was beslist niet het geval: '*de instandhouding van het bijzonder vermogen der Koningin*' was haar bijzonder heilig.' Geldzaken waren bij haar veilig. 'Het *zuiver finantieele* belang der Koningin wordt door Hare Majesteit de Koningin-Regentes nooit uit het oog verloren.' Met verwijzing naar de parlementaire stukken rond het tot stand komen van de voogdijwet peperde

²⁷ KHA E14b-Ib-44. De Nederlandse gezant in Berlijn aan De Ranitz, 25 februari. Inclusief door hem ontvangen missives van de diverse hoven d.d. 13, 16, 18 en 19 februari 1892.

²⁸ KHA E14b-Ib-44. De Nederlandse gezant in Londen aan De Ranitz, 23 maart 1892. Afschrift van schrijven van koninklijk bibliothecaris Richard Holmes, 22 maart 1892.

²⁹ KHA A50-XIVa-1. Notulenboek 4 en 9 april 1892.

koningin Emma de voogdijraad wel in dat er een verschil bestond tussen het privévermogen en het staatsinkomen van de Kroon. Het laatste was onder meer bedoeld voor 'het ophouden van de waardigheid en den luister van de koninklijke macht'.³⁰

Drie jaar later diende de regentes bij de Raad van Voogdij de plannen en bouwschets in voor een afzonderlijk gebouw voor het Koninklijk Huisarchief dat pas na de inhuldiging gereed zou komen. In de jaren tussen de uitvaart van koning Willem III en de inhuldiging van koningin Wilhelmina maakte koningin-regentes Emma goed gebruik van haar archieven, literatuur en dynastieke memorabilia tijdens de uitvoering van het regentschap. Bij herhaling liet zij uitzoeken hoe haar voorgangers gehandeld hadden of liet zij internationaal onderzoek instellen hoe andere vorsten handelden in voorkomende kwesties om vervolgens tot maatwerk te komen. Ook de inhuldiging werd maatwerk. Aan de plechtigheid zelf werd weinig veranderd, maar al in 1897 begon koningin Emma bij de vicepresident van de Raad van State te polsen waar ruimte lag in de organisatie rondom de officiële plechtigheid. Koningin Emma wilde graag zowel de persoonlijke wensen van de jonge koningin als die van de bevolking van Amsterdam respecteren.³¹ Na een afstemming op hoofdlijnen tussen koningin en officiële adviseurs vormde zich binnen het koninklijke huishouden een voorbereidingscommissie voor alle detailkwesties. De Ranitz, inmiddels de belangrijkste intermediair tussen regentes en de rest van het huishouden, liet nadrukkelijk tijdens een vergadering weten hoe zaken in het verleden waren gelopen en las voor uit oude stukken. Met het oog op de zenuwen en snel optredende vermoeidheid van de jonge koningin en de eventueel in te nemen standpunten van de regering wilde Emma geen kopieën van vroegere inhuldigingsplechtigheden. Zij wilde oude tradities wel goed volgen: 'Jhr. de Ranitz herinnert er aan hoe H.M. hecht en vasthoudt aan antecedenten.'³²

De chaotisch verlopen uitvaart van koning Willem III

Chaos rond de uitvaart van koning Willem III gaf de nieuwe regentes al direct aanwijzingen dat in de toekomst een betere coördinatie binnen het huishouden noodzakelijk was. De koning overleed midden in de nacht. Koningin Emma was naar haar eigen bed gegaan terwijl dokter Roessingh naast het bed van de koning wacht hield. Particulier secretaris Dumonceau zat te dommelen in een fauteuil in de salon naast de slaapkamer. 'Plotseling vroeg de dokter mij bij hem te komen, ik haastte mij de kamer in; ik zag de Koning tweemaal een beweging met de mond maken alsof hij de hik had en dat was het einde!' Volgens afspraak liet Dumonceau meteen koningin Emma roepen. 'Hare Majesteit verscheen heel snel en ik herinner mij niet of ik haar zei dat de Koning gestorven was of dat zij het afleidde uit mijn gelaatsuitdrukking. Zij ging de kamer van de Koning binnen en daar, voor zover ik mij herinner, zonder enige comédie van smart te maken, liet zij er zich heel eenvoudig gaan terwijl zij de dode aankeek met een diepe trieste blik en zij liet overvloedig de tranen vloeien zonder een woord te zeggen. Na dit moment van stille overpeinzing richtte zij zich op, de praktische vrouw bij uitstek en gaf alle orders die de omstandigheden vroegen. De Koning was gestorven in de nacht van zaterdag op zondag (de 23ste) tegen half twee in de nacht. Het was dus niet eerder dan de volgende morgen dat de dringende maatregelen konden worden uitgevoerd.'³³

De autoriteiten werden gewaarschuwd en de particulier secretarissen Dumonceau en De Ranitz lieten via een serie telegrammen de hofhouding in Den Haag weten wat er moest gebeuren. De Ranitz vroeg tevens de opperceremoniemeester om concrete informatie zodat zoveel mogelijk volgens oude tradities gehandeld kon worden. 'Hare Majesteit verzoekt uwe

³⁰ KHA A50-XIVa-1. No 32, 20 april 1892.

³¹ *Raadsman achter de troon*, 39-40.

³² KHA E18b/c-E-16. Verslag derde voorbereidingsbijeenkomst, 10 januari 1898.

³³ *Sire.... (II)*, 101-102.

Excellentie aan mijn adres ten spoedigste te doen opzenden, programma's der laatste vier begrafenis van prins.'³⁴ Via haar secretarissen zat koningin Emma als een bok op de haverkist. De hofmaarschalk werd per telegram door particulier secretaris Dumonceau gevraagd via welke weg binnen het paleis de lijk-kist in de rouwkamer zou worden binnengebracht. 'Zouden deuren der donkere antichambre toelaten dus zulks door die zaal geschiedde? Komt er een doodskleed over de kist? Zo ja dan wenschte Koningin Regentes dat wanneer het stoffelijk overschot geplaatst zal zijn, het hoofdeinde van de Kist ontbloot blijve.'³⁵

De opperceremoniemeester en hofmaarschalk konden echter grotendeels zelfstandig hun werk doen omdat naar oude precedentes werd gehandeld.³⁶ In korte tijd werden de officiële stukken opgesteld: een reglement ten aanzien van de hofvrouw, een programma voor het vervoer van het lijk van de koning van Paleis Het Loo naar Den Haag, een begrafenisprogramma, een lijst van diplomatieke afgevaardigden die namens de vreemde mogendheden de begrafenis zouden bijwonen en een programma voor een officieel rouwbeklag dat voor 5 januari 1891 werd vastgesteld.³⁷

In navolging van zijn vader Willem II, de eerste Oranje die als koning begraven werd, kreeg Willem III een praalrijke uitvaart.³⁸ Onder toezicht van zowel koning Willem III als koningin Sophie waren in 1849 nauwgezet door de kamerheer-ceremoniemeester programma's voor vervoer van het stoffelijk overschot van overlijdensplaats naar Den Haag, uitvaart en rouwbeklag samengesteld om de koninklijke waardigheid volledig te doen uitkomen zonder precedentes uit het stadhoudelijk tijdperk uit het oog te verliezen.³⁹ Ondanks de zorgvuldig gekoesterde identiteit als republiek kende Nederland in de vroegmoderne tijd een opvallende traditie in dynastieke begrafenisrituelen. Sinds de dood van Willem van Oranje werd het stoffelijk overschot van een stadhouder of zijn echtgenote met veel ceremonieel vertoon, deels gebaseerd op de begrafenisrituelen uit de Habsburgse periode, en onder begeleiding van een heraldisch opgebouwde rouwstoet van het stadhoudelijk hof naar de kerkelijke grafkelder in Delft begeleid.⁴⁰ Maar ook voor maatwerk was bij een staatsaangelegenheid als een uitvaart van een regerend koning oog: tijdens vervoer van het stoffelijk overschot van Willem II van Tilburg naar Den Haag werden stoffelijke herinneringsvoorwerpen meegevoerd die getuigden dat de overledene een militaire held was geweest. Op de lijkwagen werden meegevoerd: 'de Koninklijke Kroon, gehecht op een rood fluweelen kussen, benevens de epauletten, de sjerp, en de twee sabels, die Hoogstdezelve in Spanje en te Waterloo, en in den Tiendaagsche Veldtocht, gedragen heeft.'⁴¹

De uitvaart van Willem III verliep op soortgelijke wijze. Het onder toezicht van koningin Emma samengestelde programma schreef precies voor welke officieren de koninklijke lijk-kist zouden dragen. Ook de samenstelling van een uitgebreide rouwstoet was gedetailleerd vastgesteld. Niet alleen alle leden van het koninklijke huishouden, ook de Herauten van Wapenen van Nederland en Luxemburg maakten deel uit van de 'koninklijke trein'. Een aantal hofdignitarissen hadden een plechtige taak: het dragen van de fysieke

³⁴ KHA E18a-H1-20. 26 november 1890.

³⁵ KHA E18a-H1-20. 30 november 1890.

³⁶ Vgl. D.P. Snoep, 'Sterven en rouwen 1700-1900', in: *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900* (Utrecht 1980) 4-73, alwaar 50.

³⁷ KHA A45-IV, 5A tot en met 5E. Het hofvrouwreglement week af van die koning Willem II omdat in 1861 de algemene rouwbepalingen waren gewijzigd: KHA E18-I-4.

³⁸ Vgl. KHA A40-III-10. Programma voor de begrafenis Willem II.

³⁹ Zie documenten in: KHA E18a-B-1c en KHA E18a-H1-9.

⁴⁰ De stadhouders kregen reeds een uitvaart, vaak met een publiek karakter, die tegemoet kwam aan hun hoge adellijke status en hun positie als stadhouder. Zie: Geert Janssen, 'Dynastieke transfer in de Republiek. De politieke en religieuze betekenis van de stadhoudelijke begrafenisstoet', *BMGN* 122 (2007) 208-232.

⁴¹ KHA A40-III-10. Programma voor de begrafenis Willem II.

symbolen van de koninklijke waardigheid: de Standaard van het Koninkrijk, het Rijks-Zwaard, de Rijks-Appel, de Koninklijke Scepter en de Koninklijke Kroon. De vreemde mogendheden lieten zich vertegenwoordigen door hun diplomatieke gezanten, maar een aantal vorsten met een familieband met de dynastie Oranje-Nassau maakten onderdeel uit van de rouwstoet. In de kerk in Delft nam een groot aantal officiële genodigden plaats die ontbraken bij een begrafenis van een ‘gewoon’ familielid van de dynastie Oranje-Nassau: leden van het corps diplomatique, leden van de Staten-Generaal, ministers, leden van de Raad van State en afgevaardigden van tal van instanties als de Hoge Raad en de Algemene Rekenkamer.⁴²

Bij de uitvoering ging echter veel mis. De lijkbestemming was bijvoorbeeld te zwaar om op de voorgeschreven wijze in en uit de lijkwaggen te plaatsen. Bovendien bleek de stalmeester geen goede planning te hebben gemaakt wie precies in welk rijtuig moest plaatsnemen. ‘Het werd een complete chaos en zeer betreurenswaardig, met name tegenover de buitenlanders.’ Dumonceau stapte in waar nog plaats was en kwam in een ‘zeer heterogene sortering van mensen’ terecht. IJzige kou verergerde alle oponthoud als gevolg van uitvoeringsproblemen. ‘De buitenlandse vorsten, iedereen, verteerden van ongeduld omdat zij in de strenge kou in gala moesten wachten. De hele chaos die die dag ontstond weet men aan de weigering van de Koningin-Regentes de begrafenis vast te stellen op een verder gelegen datum.’

Koningin Emma had namelijk rekening willen houden met het Sinterklaasfeest en daarom spoed gezet achter de uitvaart. ‘Zij wilde er niet over horen spreken, ook met de bedoeling, meen ik mij te herinneren, om het volk niet het genoegen te ontnemen op de 6de het St. Nicolaasfeest te vieren. De stalmeester Snouckaert had niet geweten hoe zijn hoofd eronder te verdedden door onophoudelijk te kennen te geven dat er nieuwe rijtuigen besteld moesten worden; hij liet er komen uit Rotterdam, Leiden; vervolgens waste hij zijn handen in onschuld over hetgeen zou gebeuren en liet de zaken lopen zoals ze zouden kunnen lopen. Ook was hij nog blij dat hij op eigen gezag, toen hij vernam dat het einde van de Koning naderde, de lijkwaggen had besteld, want anders zou het onmogelijk zijn geweest op tijd klaar te komen.’⁴³

Een interne reorganisatie en discussie over personeelsvoorzieningen

De uitvoeringsproblemen van de koninklijke stalmeester tekenden de situatie binnen het koninklijke huishouden in de laatste levensjaren van koning Willem III. De onvrede was al jaren groot geweest en tijdens zijn ziekte had Willem III grote conflicten gecreëerd met personeelsleden en hun aansturende departementshoofden verzameld in de Hofcommissie. Koningin Emma had tijdens deze conflicten haar echtgenoot gesteund, maar tegelijkertijd een bemiddelende rol gespeeld op het moment dat de departementshoofden collectief met ontslag dreigden.⁴⁴ Koningin Emma zette vervolgens als regentes, uit financiële noodzaak en gevoed door scherpe vragen van de Raad van Voogdij, een reorganisatie van het koninklijke huishouden in gang. In 1891 werd de bezem door de oude hofhouding gehaald nadat het ‘Huis’ van Willem III formeel was ontbonden: diverse personen werden herbenoemd op een oude of nieuwe functie.⁴⁵

⁴² KHA A45-IV-5c. Gewijzigd programma begrafenis Willem III.

⁴³ *Sire.... (II)* 104-106.

⁴⁴ KHA E1b-I-4: notulen Hofcommissie 1888. KHA E1b-IIa-17: correspondentie 15 t/m 30 september 1888. Dûrmeijer, *Koningin Emma*, 26-28.

⁴⁵ Vgl. de *Staatsalmanak* van 1890, 1891, 1892, 1893 en 1894: per hoffunctionaris wordt steeds een (oude) of (nieuwe) datum van benoeming vermeld. Formeel KB, no. 61 d.d. 24 april 1891, in archief Hofcommissie: E1b-IIb-77.

De regentes brak met het verleden door de Hofcommissie een andere functie te geven. De Hofcommissie, bestaande uit departementshoofden, was in 1815 naar voorbeeld van stadhouder Willem V door koning Willem I ingesteld. Volgens de officiële instructie moest de Hofcommissie één maal per week samen komen en zich bezig houden met ‘zaken die de samenwerking van de verschillende departementen vereisen, examineren der rekeningen en ordonnanties.’ Iedere chef administreerde vervolgens zelf zijn departement en was daarom individueel verantwoordelijk. Koning Willem II hief dit samenwerkingsverband van de departementshoofden in 1840 op. Zijn opvolger ging bij troonsbestijging in 1849 over tot een gehele reorganisatie en het nieuwe huishouden kreeg een andere sfeer. Nadrukkelijk liet Willem III in zijn voordracht weten dat hij wilde ‘overgaan tot het inrigten Onzer Hofhouding op de meest eenvoudige wijze.’ De Hofcommissie werd opnieuw ingesteld, maar met een aangepast reglement van orde. De nieuwe Hofcommissie kwam nog maar één keer per maand samen, en verenigde zich daar ‘waar de Koning verblijf’ hield. Beslissingen kon de Hofcommissie uitsluitend met meerderheid van stemmen nemen.⁴⁶

Tijdens het ziekteproces van Willem III begon koningin Emma te morrelen aan het uitgangspunt van collegiaal bestuur: de departementshoofden mochten zelfstandiger gaan werken.⁴⁷ In december 1890 promoveerde Dumonceau van particulier secretaris tot hoofd van het Militaire Huis, maar een benoeming van De Ranitz als lid van de Hofcommissie bleef achterwege. Het was de voorbode van een belangrijke koerswijziging: onder koning Willem III was de particulier secretaris – als het koninklijke ‘oog en oor’ – altijd de secretaris van de Hofcommissie geweest.⁴⁸

Met een nieuw reglement van orde kreeg de Hofcommissie met ingang van 1892 een nieuwe werkwijze en samenstelling. De Hofcommissie behield zijn oude naam, maar er kwam een einde aan het collegiaal bestuur door de departementshoofden. De departementshoofden waren niet langer regulier lid van de Hofcommissie. Zij werden alleen voor een vergadering uitgenodigd indien een zaak betreffende hun departement besproken werd en mochten slechts voor dat deel aanwezig zijn.⁴⁹ Koningin Emma liet nadrukkelijk twee conservatieve politici blijven die Willem III zowel als grootofficier, een eretitel, en als minister gediend hadden: M.W. baron Du Tour van Bellinchave en R.J. graaf Schimmelpenninck van Nijenhuis. Ook een kamerheer, een adjudant en een stalmeester in buitengewone dienst werden lid van de Hofcommissie. Het gezelschap werd uitgebreid met jonkheer mr. E.N. de Brauw, ‘Rechtsgeleerd Adviseur van het Huis van Hare Majesteit de Koningin’.⁵⁰ De gewone leden waren daarmee, secretaris Dumonceau daar gelaten, allemaal erefunctionarissen die geen dagelijkse werkzaamheden binnen het paleis hadden; de departementshoofden waren slechts buitengewoon lid en werden uitgesloten van besluitvorming.

De implicatie was duidelijk: koningin Emma stelde een eigen commissie, grotendeels bestaande uit vertrouwde oudgedienden, binnen het koninklijke huishouden samen om haar te adviseren aangaande zaken betreffende het koninklijke huishouden. De in de laatste levensjaren van Willem III zo weerspannige departementshoofden werden uitgesloten van het

⁴⁶ KHA inleiding op inventaris E1a, Hofcommissie 1815-1840. KHA E1a-I-15: ‘Voordrachten van de Hofcommissie en daarop door Z.M. de Koning genomen besluiten’; no. 3. ‘Concept Instructie voor de groote charges der Hofhouding’: artikel 2 en 3. Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie*, 18-19.

KHA E1b-I-10. Reglement van Orde, d.d. 10 juli 1849. KHA E1b-I-11. Inleiding en artikel 1.

⁴⁷ KHA E1b-I-4. Notulen Hofcommissie 15 april 1889.

⁴⁸ KHA E1b-I-4. Notulen Hofcommissie 15 december 1890. Vgl. Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie*, 100-103.

⁴⁹ KHA E1b-I-5. Notulen Hofcommissie 16 maart 1892.

⁵⁰ KHA E1b-I-4. Notulen Hofcommissie 2 januari 1892.

collectieve bestuur van het huishouden. Voortaan zouden alle communicatielijnen lopen via de particulier secretaris.⁵¹

De vernieuwde Hofcommissie werd primair een college dat de regentes met raad en daad kon bijstaan omtrent brede huishoudelijke zaken die zij niet persoonlijk of via De Ranitz kon afdoen. Het eerste artikel van het vernieuwde reglement stelde nadrukkelijk: ‘De Hofcommissie is belast met de voortdurende zorg over alles wat direct of indirect de belangen raakt der Koninklijke Hofhouding.’ De nieuwe Hofcommissie ging flexibeler werken en kreeg de vrijheid tot zelfstandiger handelen dan haar juridische voorganger had gehad. De regentes wilde echter nadrukkelijk op de hoogte worden gehouden: ‘Ieder lid is verplicht in de vergaderingen der Commissie ter sprake te brengen alle door hem gemaakte op- en aanmerkingen, rakende de belangen der Koninklijke Hofhouding, opdat – waar mogelijk of noodig – door het doen van voorstellen, of het samenspreken met de Hoofden der Departementen, verbeteringen kunnen worden aangebracht.’ De Hofcommissie kreeg een ruim mandaat, maar belangrijke beslissingen moesten worden voorgelegd aan de regentes. ‘De Commissie is verplicht beslissingen van ingrijpende aard aan de goedkeuring van Hare Majesteit de Koningin-Regentes te onderwerpen, en zal bovendien alle zaken van groot gewicht, in de vergadering door haar behandeld, onmiddellijk ter kennis brengen van Hare Majesteit, ten einde, zoo noodig, de bevelen van Hare Majesteit daaromtrent te vragen.’⁵²

De reorganisatie van de Hofcommissie was een belangrijke verandering want als gevolg van een grondwettelijke bepaling was de regentes vrij in de samenstelling van de hoforganisatie: ‘De Koning rigt zijn Huis naar eigen goedvinden in’. Het artikel was in 1814 ingevoerd en bij latere grondwetswijzigingen ongewijzigd gebleven.⁵³ Als gevolg van deze grondwettelijke bepaling kon de Raad van Voogdij alleen indirect invloed uitoefenen op het functioneren van het koninklijke huishouden: via het financiële toezicht op de uitgaven die via het staatsinkomen van de Kroon werden gedaan. In haar correspondentie met de Raad van Voogdij hield koningin Emma nadrukkelijk vast aan dit grondwettelijk vastgelegde uitgangspunt als wapen om voor haar ongewenste invloed af te weren, maar zij moest wel scherpe opmerkingen incasseren indien de financiële lasten van het huishouden hoger waren dan de inkomsten via de civiele lijst toelieten.⁵⁴

Onder druk van vragen van de Raad van Voogdij begon koningin Emma in de loop van 1891 aan de Hofcommissie aanwijzingen te geven hoe de departementshoofden voortaan schriftelijk hun uitgaven moesten verantwoorden. Ook begon zij via particulier secretaris De Ranitz vragen te stellen aangaande pensioenregelingen.⁵⁵ De voogdijraad wilde duidelijkheid over welke pensioenen en toelagen precies uit de civiele lijst werden betaald en welke bekostigd behoorden te worden vanuit de nalatenschap van overleden koninklijke personen. Een paar pensioenen werden volgens de raad ten onrechte uitbetaald via de civiele lijst. Voordat een bedrag kon worden opgesteld voor de begroting van 1892 wilde de raad daarom een volledig overzicht hebben van de vaste uitkeringen, met het karakter van pensioenen en toelagen, die tijdens het leven van Willem III voor eigen rekening werden uitbetaald. Na mondeling overleg met de commissie die de nalatenschap van Willem III afhandelde, nam de Raad van Voogdij in de loop van 1891 een standpunt in: géén uitbetaling van pensioenen via de civiele lijst die volgens het burgerlijk recht niet verschuldigd waren. Er bestond geen

⁵¹ Vgl. KHA E1b-I-5. Notulen Hofcommissie 31 januari 1891. Met name in het archief ‘opperkamerheer’ – KHA E18b-c-I, nrs. 56 t/m 64 – bevinden zich stukken die tonen hoe De Ranitz zich als particulier secretaris plaatste tussen regentes en hoge hofdignitarissen. R.J. graaf Schimmelpenninck van Nijenhuis was tot zijn dood in 1893 opperkamerheer en tevens lid van de Hofcommissie in de oude en de nieuwe bezetting.

⁵² KHA E1b-I-12: Reglement van Orde voor de Hofcommissie, 1892. Art. 1, 21 en 22.

⁵³ Art. 27 Grw 1887. Art. 16 Grw 1814, art. 34 Grw 1815, art. 33 Grw 1840, art. 30 Grw 1848.

www.denederlandsegrondwet.nl.

⁵⁴ Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie*, 149-151. KHA A50-XIVa-1, no. 32, 20 april 1892.

⁵⁵ KHA E1b-I-5. Notulen Hofcommissie 16 maart 1891, 15 juni 1891, 15 juli 1891, 15 augustus 1891.

verplichting tot het uitbetalen van dergelijke pensioenen en de Raad van Voogdij vond dat koningin Wilhelmina bij meerderjarigheid de volledige vrijheid moest hebben om naar eigen inzichten te beslissen of zij regelingen, zoals golden onder de regering van Willem III, wilde continueren.⁵⁶

Koningin Emma ondernam in de tussentijd stappen. In maart 1891 schreef S.M.S. de Ranitz als particulier secretaris een vertrouwelijke brief aan J.C. van Marken. Hij was een sociaal voelend ondernemer die al vroeg binnen zijn eigen bedrijf – de N.V. Nederlandsche Gist & Spiritusfabriek te Delft – diverse moderne personeelsvoorzieningen aanbracht en een leidende rol speelde in het publieke debat omtrent de ‘sociale kwestie’.⁵⁷ De Ranitz vroeg hem een dienst. ‘U zoudt mij ten zeerste verplichten indien ik u inzage mocht nemen der bepalingen door u vastgesteld voor pensionering Uwer werklieden. Mijne vraag is natuurlijk van vertrouwelijk aard, zoodat ik daar niemand over zal spreken, ik verneem echter dat deze zaak door U zoo goed is geregeld, en zoude daarom gaarne – indien daartegen bij Uwe Ed. geen bezwaar bestaat – met die regeling kennis maken.’ Twee maanden later ontving De Ranitz informatie ‘die boven mijn lof verheven is’ en die hij zou onderwerpen aan het oordeel van Hare Majesteit.⁵⁸

De Hofcommissie oude stijl, toen nog bestaande uit voornamelijk de departementshoofden, raadde de regentes echter af te streven naar een vaste pensioenregel. Het was onverstandig om een pensioen een recht te noemen, want na het overlijden van koning Willem II had Willem III diverse claims gekregen. Nog onlangs had de Hofcommissie bovendien te maken gehad met een Amsterdamse advocaat die voor een gewezen koetsier vermeende rechten had willen doen gelden. Een pensioen kon daarom beter een gunst blijven. Koningin Emma kon zich niet verenigen met het standpunt van de Hofcommissie. Zij wilde een toekenning van pensioenen op de wijze zoals zij uiteenzette. De kwestie van gunst en recht viel te vermijden: bij het aannemen van personeel moest duidelijk worden aangegeven dat er ‘*nimmer* eenig *recht* op pensioen’ kon worden geclaimd zolang er geen nadere algemene bepaling bestond. ‘Deze mededeeling moet ook aan den eventueel te benoemen bode schriftelijk worden gedaan, op deze wijze zal men nooit aanspraak op pensioen kunnen doen gelden, waardoor alle moeilijkheden in de toekomst worden vermeden.’⁵⁹

Ondanks het gebrek aan draagvlak ging de regentes dóór met het ontwerpen van een nieuwe pensioenregeling. Op 18 december 1891 liet particulier secretaris De Ranitz aan de Raad voor Voogdij een ferm standpunt weten: ‘*Recht* op pensioen kan niemand of althans nagenoeg niemand doen gelden. Het komt Hare Majesteit hoogst wenschelijk voor, omtrent het verlenen van pensioenen een meer bepaalden *regel vast te stellen*, en eene regeling te maken waardoor in de toekomst een lager pensioencijfer zoude worden verkregen. Een onderzoek of hiertoe mogelijkheid bestaat is sedert eenigen tijd aanhangig’.⁶⁰

In februari 1892 werd vervolgens een ontwerp-pensioenregeling ter beoordeling aan de volledig vernieuwde Hofcommissie voorgelegd. Het voorstel was ontworpen door Van Marken. De Hofcommissie was er weinig mee ingenomen. M.W. baron Du Tour van Bellinchave – opperceremoniemeester en voormalig minister van Justitie – opende de

⁵⁶ KHA A50-XIVa-2: no. 10 (23 januari 1891), 21 (31 maart 1891), 24 (24 april 1891), 27 (14 mei 1891), 29 (2 juni 1891). KHA A50-XIVa-1. Notulenboek, 26 januari 1891, 20 februari 1891, 9 maart 1891, 11 mei 1891 en 14 december 1891.

⁵⁷ Zie biografisch portret, geschreven door Bouwe Hijma, in *BWSA* 4 (1990)137-141. www.iisg.nl.

⁵⁸ KHA E1b-IIb-79: 21 maart 1891 en 6 juni 1891 (fotokopieën).

⁵⁹ KHA E1b-IIb-162: 18 augustus 1891.

⁶⁰ KHA A50-XIVa-1. No 24, 19 december 1891. De Raad van Voogdij had op 31 maart 1891 laten weten geen initiatief te willen nemen in regelingen aangaande pensioenen, maar af te wachten wat koningin Emma zou voorstellen: KHA A50-XIVa-2. Op 14 december 1891 besloot de raad ter vergadering echter wel inlichtingen te verzoeken of het verlenen van pensioenen volgens een vaste regel geschiedde en of er een ‘recht’ op pensioen bestond. KHA A50-XIVa-1: notulenboek.

vergadering met de mededeling dat de voorgestelde regeling niet in het belang van de koningin en regentes kon zijn. Om drie redenen was hij tot die conclusie gekomen. ‘Vooreerst de beschouwing, dat deze Pensioenvraag verder reikt dan de duur van het Regentschap ... mocht Hare Majesteit zich bij Hoogst Derzelver meerderjarigheid niet met deze regeling vereenigen, dan zal noodeloos de populariteit van Hare Majesteit een ernstigen knak worden gegeven, en groote sommen nutteloos zijn uitgegeven, terwijl rechten zullen verkregen zijn waardoor voor geruimen tijd de toekomst zal gebonden worden’. Bovendien was de gehele voordracht gebaseerd op de verhouding van ‘werkgever tot werkman’. De verhouding van de koningin tot het dienstpersoneel was daarentegen anders, maar had wel belangrijke implicaties: ‘Men schept een *recht*, van hetgeen uitsluitend een *gunst* moet blijven, en bij de heerschende socialistische stromingen van onzen tijd, acht spreker dit zeer bedenkelijk.’ Bovendien had hij financiële bezwaren: ‘op den leeftijd van 65 jaren zijn de meeste menschen nog zeer geschikt voor de weinig vermoeijende betrekking van lakei, portier als anderszins, en zou men dus bij aanneming van dit ontwerp, het budget van Hare Majesteit onnoodig bezwaren.’⁶¹

Andere leden van de Hofcommissie vielen hem bij: een gunst mocht nooit een recht worden. Een vaste pensioenregeling voor het dienstpersoneel was wenselijk, maar het voorliggende ontwerp werd afgekeurd; slechts deelelementen zouden bruikbaar zijn. De regentes kreeg daarmee zowel de Raad van Voogdij als de Hofcommissie tegen zich. Na zich verenigd te hebben over het rapport van een subcommissie besloot de Hofcommissie op 16 maart 1892 dat het verstandig was om details over een pensioenregeling voorlopig buiten de officiële stukken bestemd voor de voogdijraad te laten.⁶² Een paar dagen later oordeelde de Hofcommissie aan de regentes schriftelijk scherp over het voorstel-Van Marken.⁶³ De notulen van de Hofcommissie werden vervolgens vaag omtrent de details van een mogelijke regeling. Op verzoek van de regentes werden inlichtingen gevraagd bij Duitse hoven en professor van Geer, ‘de beste deskundige op dat gebied’, werd om een ‘rekenkundig voorbeeld’ gevraagd.⁶⁴ Vele malen schoof de Hofcommissie een conceptreglement door naar De Brauw voor ‘nadere consideratie en advies’ voordat op 15 juni 1893 een reglement ter formele goedkeuring aan de regentes kon worden voorgelegd.⁶⁵ Het werd een pensioenregeling voor dienstpersoneel zoals nog zeldzaam was in Nederland.⁶⁶ Op de korte termijn was het goedkoper dan de door de Raad van Voogdij bekritiseerde, weinig consistente regeling van 1891. In 1894 werd voor de pensioenen een bedrag van 81.916,27 gulden op de ‘Staat van Ontvangsten en Uitgaven’ gezet. In 1891 was de koninklijke thesaurier nog tot een bedrag van 93.093,86 gulden gekomen.⁶⁷

⁶¹ KHA E1b-I-5. Notulen Hofcommissie 15 februari 1892.

⁶² KHA E1b-I-5. Notulen Hofcommissie 16 maart 1892.

⁶³ KHA E1b-IIb-162. Hofcommissie aan regentes Emma: 18 maart 1892. Een gedetailleerde reactie waarom het voorstel-Van Marken volgens de Hofcommissie slechts beperkt bruikbaar was.

⁶⁴ Correspondentie in: KHA E1b-IIb-79.

⁶⁵ KHA E1b-I-5. Notulen Hofcommissie 15 februari 1892, 16 maart 1892, 16 mei 1892, buitengewone vergadering 6 juli 1892, 15 juli 1892, 15 december 1892, 25 januari 1893, 15 maart 1893, 16 mei 1893, 15 juni 1893. KHA E1b-IIb-162: 18 mei 1892 (inlichtingen Duitse hoven). De situatie aan de grotere Duitse hoven was gevarieerd. Waarschijnlijk was een vergelijking ongelukkig omdat uit de inlichtingen bleek dat hofpersoneel en staatspersoneel binnen een geografische territorium veelal soortgelijke regelingen kenden, terwijl in Nederland juist een grondwettelijke scheiding van toepassing was.

⁶⁶ Van Marken inspireerde ook Dirk Willem Stork tot het instellen van een Zieken- en Pensioenfonds (1881) en Weduwen- en Wezenfonds (waaruit ook invalideitpensioenen werden uitbetaald; 1895) bij de door zijn vader opgerichte ‘Machinefabriek Gebr. Stork & Co’ te Enschede. Biografisch portret van D.W. Stork, geschreven door Bouwe Hijma, in: *BWSA* (1988) 194-196: www.iisg.nl. *Tachtig jaar Stork* (1948) 34-37.

⁶⁷ KHA A50-XIVa-2. No. 106, 22 juni 1895. Reactie op staat van ontvangsten en uitgaven 1894. KHA A50-XIVa-1. No 24, 19 december 1891.

Het werd geen pensioenfonds maar een pensioenreglement. Na vertrek van de buitengewone leden deed de voorzitter op 15 december 1892 een mededeling aan de leden van de Hofcommissie. De Ranitz had namens de regentes aan de subcommissie medegedeeld dat de voogdijraad waarschijnlijk bezwaren zou hebben tegen de constructie van het op te richten fonds omdat daarin jaarlijks geld gestort moest worden. De subcommissie stelde daarom voor ‘de geheele zaak tot de meerderjarigheid van Hare Majesteit te laten rusten, en voorloopig zich te bepalen tot daarstelling van een Reglement voor de pensioenen van het Dienstpersoneel van Hare Majesteit.’⁶⁸ Nadrukkelijk werd bepaald dat er geen juridische aanspraak op een pensioen mogelijk was.⁶⁹

Binnen het moeizame spanningsveld van financiële beperkingen die de Raad van Voogdij haar oplegde en de opstelling van haar eigen mensen binnen de Hofcommissie drong de regentes ook aan op een redelijke financiële beloning voor hoffunctionarissen.⁷⁰ De regentes toonde in haar correspondentie met de Hofcommissie een pragmatisch gezicht. Tegen het advies van de Hofcommissie in ging zij akkoord met een salarisverhoging. De eerste stalmeester moest zijn rekenmeester de reden mededelen: ‘dat ik hoopte dat hem die verhoging een spoorslag zoude zijn, zijne administratie wat vorm betreft nauwkeurig & net te houden.’⁷¹

Een conflictueuze aanloop tot de bouw van het Koninklijk Huisarchief

De Raad van Voogdij stelde kritische vragen en koningin Emma probeerde via particulier secretaris De Ranitz zo goed mogelijk tegemoet te komen aan wensen en vragen. Inzake de pensioenen schoot zij door: er werd een conceptpensioenregeling opgemaakt door een pionier met een sociaal-radical achtergrond en Emma kreeg de Hofcommissie tegen zich. Een eenmaal op gang gebracht proces liet zich echter niet meer keren. De zaak werd na vele verwickelingen grotendeels over het regentschap heen getild. Een gelijke tendens was zichtbaar omtrent de kwestie van de vorstelijke bibliotheek en het Koninklijk Huisarchief: de regentes reageerde krampachtig op relatief neutrale vragen van de Raad van Voogdij en al snel werd op twee verschillende toonhoogten over verschillende zaken gesproken.

In dezelfde rapportage waarin koningin Emma van zich af beet inzake ‘een vaste regel’ ten aanzien van het verlenen van pensioenen en toelagen gaf De Ranitz ook de aanzet tot het conflict rond het in gebruik nemen van de Gotische Zaal als vorstelijke bibliotheek. Een patstelling was onvermijdelijk: De Ranitz zette in op de koninklijke waardigheid en het handhaven van de koninklijke luister, terwijl de Raad van Voogdij vooral oog had voor praktische bezwaren van de Gotische Zaal als ‘*duurzame* bibliotheek van H.M.’⁷² Binnen de voogdijraad reageerde de voorzitter gelaten op een door De Ranitz in stevige bewoordingen gesteld epistel: de regentes scheen ‘eenigermate gevoelig’ te zijn voor de opmerkingen van de raad. ‘Ofschoon eene wederlegging van voormeld schrijven gereedelijk ware op te maken, geeft de Voorzitter in overweging daartoe niet over te gaan, aangezien onder de gegeven omstandigheden van een correspondentie weinig vrucht kan worden tegemoet gezien. Hij stelt mitsdien voor, dit schrijven aan te nemen voor notificatie.’ Met twee tegenstemmen nam de vergadering dit standpunt over.⁷³

⁶⁸ KHA E1b-I-5. Notulen Hofcommissie 15 december 1892.

⁶⁹ KHA E11c-IIe-6. ‘Reglement voor het verlenen van pensioen aan leden van het dienstpersoneel van Hare Majesteit de Koningin’, artikel 1.

⁷⁰ KHA E1b-IIb-162. 25 maart 1892.

⁷¹ KHA E1b-IIb-162. 17 november 1896.

⁷² KHA A50-XIVa-1. Notulenboek 4 en 18 januari 1891. KHA A50-XIVa-2. No. 42, 20 januari 1892. KHA A50-XIVa-1. No. 30, 28 maart 1892. KHA A50-XIVa-1. No 32, 20 april 1892. Zie uitgebreide reconstructie en citaten van de schampere opmerkingen van De Ranitz in de intro van dit hoofdstuk.

⁷³ KHA A50-XIVa-1. Notulenboek 25 april 1892. J. Röell stemde tegen.

Het bleef daarna stil rond de bibliotheek, maar op 20 november 1893 kwam koningin Emma met een opmerkelijk initiatief: zij wilde een nieuw gebouw voor het Koninklijk Huisarchief stichten. ‘De tegenwoordige gebrekkige toestand van het Huis Archief is den Raad bekend en de wenschelijkheid en bewaring der in zoo vele opzichten kostbare documenten van het Archief beter te voorzien werd reeds vroeger door den Raad ten volle beaamd. De tegenwoordige berging van het Archief, voor de geschiedenis van het Huis van Oranje van zoo groote waarde gaf Hare Majesteit bij voortduring reden tot ernstige bezorgdheid en Hoogstderzelve is gelukkig thans aan den Raad van Voogdij een middel te kunnen voorstellen, waardoor in deze toestand afdoende zoude kunnen worden voorzien.’ De regentes had daarom, ten laste van het koninklijk privaat vermogen, grond aangekocht naast Paleis Noordeinde. Zij wenste daarop een gebouw te plaatsen dat in totaal hooguit 125.000 gulden zou kosten. Zij wilde daarvoor echter niet in één keer de civiele lijst belasten en stelde voor vijf jaar lang een post van 25.000 gulden op te voeren. Het pand zou echter direct volledige eigendom van koningin Wilhelmina worden.⁷⁴ Opvallend genoeg kwam dit gebouw precies tegemoet aan de bezwaren die de voogdijraad had gekoesterd tegen het gebruiken van de Gotische Zaal als bibliotheekruimte: gevaar voor vocht en brand en een gebrek aan toezicht door een inwonende conciërge.

De Raad van Voogdij vormde opnieuw een subcommissie en oordeelde positief over dit voornemen: een apart ‘gebouw voor Huisarchief en – des noodig – voor Bibliotheek’ kwam ‘zeer aanbevelingswaardig’ over al was het maar om te voorkomen dat een ander gebouw gesticht werd in de onmiddellijke nabijheid van Paleis Noordeinde. De voogdijraad was bereid in stemmen met de bouw, maar wilde wel overlegging van ‘definitieve plannen en teekeningen, met begrotingen van kosten’ voordat zij definitief tot goedkeuring overging. ‘De Raad mag niet ontveinzen, dat het bij hem een punt van ernstige overweging heeft uitgemaakt, of het raadzaam ware, tijdens de minderjarigheid der Koningin, tot het doen eener in elk geval zeer belangrijke uitgave van deze aard zijne medewerking te verleen; doch hij heeft ten slotte gemeend, uit overweging der min veilige plaats, waarin thans de zoo kostbare archieven van het Huis van Oranje worden bewaard, zijne medewerking, *nu die door Uwe Majesteit wordt ingeroepen*, niet te mogen onthouden, althans *in beginsel*, in den *omvang*, en met de *bependingen*, door Uwe Majesteit zelve daartoe aangewezen.’ Het terrein moest wel geschikt zijn om desgewenst ‘ook later een *Bibliotheek* gebouw aan de thans voorgenomen stichting te verbinden’. Concreet werd de bijzondere waardering uitgesproken dat de regentes bereid was de kosten voor te schieten, maar stelde wel de duidelijke eis dat het bij 25.000 gulden per jaar moest blijven.⁷⁵ De Raad van Voogdij ging met een duidelijke kanttekening akkoord: het was niet duidelijk of wel alle kosten, zoals betimmering, meubilering en dergelijke waren inbegrepen. In geen geval mocht het bedrag van 125.000 gulden overschreden worden.⁷⁶

Het uitgangspunt was duidelijk, maar desalniettemin ontstond een derde conflict dat door het conflict rond het Koninklijk Huisarchief ging heenlopen. Door de jaren heen had de Raad van Voogdij namelijk ontdekt dat de koninklijke thesaurier, G.C. baron Snouckaert van Schauburg, een beetje te creatief was in zijn boekhouden.⁷⁷ Een escalatie was het gevolg: Emma weigerde een mondeling overleg tussen thesaurier en voogdijraad. De regentes verbood bovendien iedere vorm van correspondentie tussen een hofdignitaris en de raad: alle

⁷⁴ KHA A50-XIVa-1. No. 59, 30 november 1893.

⁷⁵ KHA A50-XIVa-2. No. 78, 22 december 1893.

⁷⁶ KHA A50-XIVa-1. No. 86, 4 maart 1895. KHA A50-XIVa-2. No. 104, 18 maart 1895. KHA A50-XIVa-1. Notulenboek 11 maart 1895. KHA A50-XIVa-2. No. 104, 13 maart 1895.

⁷⁷ De thesaurier in kwestie was: Guillaume Charles baron Snouckaert van Schauburg (1860-1945). Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie*, 144, 149, 187.

correspondentie moest aan haar persoonlijk gericht worden.⁷⁸ De spanning was extra groot omdat J. Röell, de secretaris van de Raad van Voogdij, inmiddels kabinetsleider was geworden en in de clinch lag met De Ranitz inzake de adjudantenkwestie. Röell begon hem officieuze brieven te schrijven op het moment dat De Ranitz ontslag moest nemen uit het leger om te kunnen blijven dienen als de inmiddels onmisbare particulier secretaris.⁷⁹ Tegen de gewoonte in moest de Raad van Voogdij daarom in de officiële correspondentie zich hard gaan opstellen. ‘De thans gevolgde weg, volgens welken meer wordt overgegeven op zeker hoofdstuk dan het daarvoor uitgetrokken cijfer toelaat, strookt niet met goede regelen van comptabiliteit, terwijl voorts de vaststelling der begrooting in hoofdstukken verdeeld, door ons College, goeddeels hare beteekenis verliest, wanneer, zonder eenige nadere voorziening, de voor de verschillende hoofdstukken geraamde bedragen worden overschreden. Overigens trok het de aandacht, dat ten deze eene vrij belangrijke dienstvermenging heeft plaatsgevonden. Eene som van f12.551,60 toch, wegens werken in 1892 uitgevoerd, werd op het dienstjaar 1893 in rekening gebracht; terwijl de middelen van den dienst van 1892 – met een saldo van f12.551,60 uit den dienst van 1892 ware gehouden. Feitelijk is dan ook het saldo over 1892 met gemeld cijfer te *verkleinen*, en dat over 1893 daarmee te *verhoogen*.’⁸⁰

De Raad van Voogdij reageerde daarom fel op het moment dat sprake was van kostenoverschrijding ten aanzien van het Koninklijk Huisarchief. ‘Over 1895 echter werd, – nadat uit het saldo der Rekening over 1894 eene som van f 19.600,- voor den aankoop van het betrekkelijk terrein was aangewend –, ten behoeve van paalfunderingen enz., *rechtstreeks* een bedrag van f 4454 uitgegeven. Het zoude Uwe Majesteit wellicht kunnen behagen, eenige inlichtingen te doen verstrekken ten aanzien der wijze waarop Hoogst Dezelve zich voorstelt in het vervolg de betrekkelijke betaling te doen geschieden en in de rekening op te nemen.’⁸¹

Een dynastiek paleis voor koninklijk archief, bibliotheek en privaat museum

De Raad van Voogdij was tegen een vorstelijk ingerichte bibliotheek geweest, maar was het met koningin Emma eens dat goede, veilige huisvesting voor de ‘zoo kostbare archieven van het Huis van Oranje’ noodzakelijk was. Vanaf het moment van indienen, in 1895, kwam er toestemming voor een sober uitgevoerd gebouw dat dadelijk het volle eigendom van Hare Majesteit de Koningin zou worden. Ná het regentschap mocht ook een bibliotheek worden aangebouwd. Kostenoverschrijdingen werden echter niet toegestaan en mochten zeker niet via een ander deel van koninklijke jaarrekening worden ‘weggewerkt’. Als gevolg van het conflict met de Raad van Voogdij verrees tijdens het regentschap naast Paleis Noordeinde een

⁷⁸ KHA A50-XIVa-1. No. 38, 11 augustus 1892.

⁷⁹ De Ranitz stuurde ingestuurde stukken, met briefnummers uit het gewone particulier secretariaat van koningin Emma, terug met de mededeling dat zij aan het verkeerde adres waren gestuurd en verwees terug naar de brief die hij namens de regentes op 11 augustus 1892 had geschreven: KHA A50-XIVa-1, no. 1114, 5 juli 1894; no. 1135, 9 juli 1894. Voor de Adjudantenkwestie: zie hoofdstuk 5. Door de kwestie heen speelde ook een weigering van koningin Emma om vertrouwelijke stukken, waaronder door de voogdijraad betwiste financiële stukken, via de diplomatieke post naar Londen te sturen. RvV-voorzitter Van Goltstein was inmiddels, tegen de wens in van koningin Emma in, ambassadeur geworden (vgl. KHA A47-XI-5, no 3: vertrouwelijk politieke correspondentie van zowel Van Tienhoven als Van Goltstein, november 1893). Van Goltstein wilde dat Röell de stukken ongeopend naar Londen stuurde, waar hij ze als eerste kon lezen. Daarna wilde hij ze geopend weer naar Röell in zijn hoedanigheid van secretaris van de voogdijraad in Den Haag terugsturen. In de vergadering van de voogdijraad liet Röell nadrukkelijk weten ‘geen bureau van expeditie’ te zijn: KHA A50-XIVa-1, notulenboek, vergadering van 19 maart 1894. Interne notitie Van Goltstein, 13 februari 1894: KHA A50-XIVa-1. Zie hoofdstuk 5: in april 1894 kreeg Röell een formatieopdracht en werd vervolgens minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet waarvan hij nadrukkelijk de leider wilde zijn. Röell werd daarmee politiek leiding gevende aan Van Goltstein terwijl binnen de voogdijraad een omgekeerde hiërarchie gold.

⁸⁰ KHA A50-XIVa-2. No. 86, 30 juni 1894. Vgl. Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie*, 149.

⁸¹ KHA A50-XIVa-2. No. 118, 18 juni 1896.

wat betreft exterieur eenvoudig ogend gebouw dat pas na de inhuldiging van koningin Wilhelmina gereed kwam en waaraan al snel óók een bibliotheek werd vast gebouwd met een vorstelijk ogend interieur.

Bij de aanvang van Emma's regentschap was daarvan nog geen sprake. In 1891 ging de eerste zorg uit het naar het ordenen van alle archiefstukken, boeken en dynastieke memorabilia waarvan de minderjarige Wilhelmina, als laatste nazaat van de Oranjedynastie, erfgenaam was geworden. Het Koninklijk Huisarchief was gesticht door koning Willem I in 1825. De bedoeling was het aanbrengen van een scheiding tussen archivalia 'dadelijk betrekking hebben tot het geslacht van Oranje-Nassau of die voor dat geslacht van meerder belang zijn' en archivalia die voor 'meerder belang zijn voor 's Lands geschiedenis'. De laatste moesten eigendom van het Rijksarchief blijven.⁸²

Na verloop van tijd en diverse verhuizingen raakte het koninklijk archief echter in verval: de toevloed van archivalia stakte en de reeds aanwezige stukken waren er materieel slecht aan toe. In latere jaren verbeterde de situatie licht: belangrijke akten en huldeblijken werden doorgezonden en af en toe mochten ook schaarse onderzoekers de archieven raadplegen.⁸³ Zo mocht de Leidse hoogleraar P.J. Blok in 1884 de 'Apologie' van Lodewijk van Nassau inzien. Dit was een archiefstuk dat de koninklijk archivaris eerder niet had kunnen vinden en terugvond in de stukken van koning Willem I. In hetzelfde jaar kon de archivaris ook andere belangrijke stukken toevoegen aan het archief: een beschrijving van het overlijden van prins Alexander, een extract uit de burgerlijke stand van zijn overlijden, een proces-verbaal van herkenning van het lijk en proces-verbaal van de verzegeling van de doodskist. Een paar dagen later arriveerden ook de ziektegeschiedenis en lijkschouwing van de overleden kroonprins. Dezelfde dag kwam het schriftelijk verzoek van koning Willem III om het 'huwelijkscontract tusschen Hare Majesteit de Koningin en Onzen Persoon gesloten' te mogen ontvangen.⁸⁴

Op 24 april 1891 begon de koninklijk archivaris nadrukkelijk met een nieuw schrift om inkomende en uitgaande archivalia te registeren. Het was de eerste handeling van A.C. baron Snouckaert van Schouburg (1841-1902), de nieuwe directeur van het Koninklijk Huisarchief. Snouckaert stond bekend als een historisch geïnteresseerde man, een collectioneur van militair-historische voorwerpen en hij werd met zijn kennis van Nederlandse en buitenlandse literatuur over militaire zaken gaandeweg een vraagbaak voor het leger.⁸⁵

De benoeming van A.C. Snouckaert, tot dat moment kamerheer-stalmeester van koning Willem III, op 24 april 1891 was de opmaat voor een professionalisering van het Koninklijk Huisarchief die gelijk op ging met een samenvoegen van divers verspreid liggende stukken. Onder koning Willem I was de vorstelijke bibliotheek al méér geweest dan een collectie boeken en brochures en deze tendens had zich voortgezet onder de latere koningen: ook manuscripten, muziekdrukwerk, foto's en geschenken met een verzamelaarswaarde werden opgenomen. Snouckaert kreeg toestemming om deze bibliotheek samen te voegen met

⁸² Op citaat bij: B. Woelderink en M. Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief te 's Gravenhage* (Amsterdam 1989) 21-22.

⁸³ Woelderink en Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief*, 27, 32. De 'Registers van inkomende en uitgaande stukken' nummers 001 (1825-1831) en 002 (1832-1865) komen amateuristisch over. Pas met 'Register' 003 (1866 tot 1 september 1891) ontstond een scheiding van inkomende en uitgaande stukken; dit schrift is slechts voor 1/3 gevuld met aantekeningen.

⁸⁴ KHA E14b-Ia-003. No. 118 (2 maart 1884), 119 (16 mei 1884), 122 (26 juli 1884), 123 (26 juli), 124 (3 augustus 1884), 125 (3 augustus 1884: 'Schrijven des Konings om het huwelijkscontract van ZM en HM de Koningin naar het Loo op te zenden'; 9 september verzonden; 12 september terug ontvangen). KHA E14b-Ib-042.

⁸⁵ Woelderink en Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief*, 33. F. de Bas, 'Levensbericht van Albert Carel baron Snouckaert van Schauburg', *JMNL* (1903); digitaal beschikbaar op: www.dbnl.org.

die van de overleden prinsen Willem en Alexander en mocht ook de bibliotheek in het Amsterdamse paleis aan een nader onderzoek onderwerpen. Na een eerste inventarisatie werd op 6 augustus 1891 overlegd tussen Snouckaert en De Ranitz. De heren kwamen overeen dat de Gotische Zaal gebruikt kon worden als nieuwe bibliotheek.⁸⁶

Op 13 augustus 1891 gaf Snouckaert de regentes in een formeel schrijven een voorlopige inventarisatie van hetgeen hij samen met de koninklijke intendant van paleizen allemaal in Amsterdam had aangetroffen betreffende 'de Bibliotheken van wijlen Zijne Majesteit Koning Lodewijk van Holland, en van wijlen Hunne Majesteiten, Koning Willem I en Willem II, der Nederlanden'. In twee verschillende zalen waren boeken, platen en voorwerpen gevonden. 'De boekerij van Koning Lodewijk bevindt zich in een uiterst vochtig lokaal, waardoor de boeken en platen, in noodlijdende toestand zijn; op de ruggen van vele boeken, belet een laag groene schimmel, den titel te ontdekken, zoodat de ontruiming van dat vertrek, dringend noodig is.' In de tweede zaal was de toestand van de boeken beter, maar waren wel andere zaken in slechte staat aangetroffen. Zo ontbrak het gevest van het zwaard dat hoorde bij het ceremoniële kostuum van koning Willem I als Brits ridder in de orde van de Kousenband.

Archivaris en intendant hadden ook een groot aantal herinneringsmemorabilia van koning Willem II gevonden: onder meer het veldbed en toiletaccessoires die hij had gebruikt bij Waterloo, diverse onderwijsmiddelen uit zijn studententijd in Oxford, sieraden behorende bij de ridderorden van St. George en de Kousenband en diverse militaire objecten. Maar ook olieverfportretten van de prinsen 'Willem I, Philips Willem, Maurits, Frederik Hendrik, en Willem II, allen te paard' waren aangetroffen. 'Dat dergelijke zaken in dien toestand blijvende, veel te lijden hebben, blijkt uit de gehouden onderzoeken. Alle voorwerpen zijn genummerd, doch een lijst er van werd niet gevonden. Het geheel draagt den stempel van verwaarlozing; bij sommige zaken in hoge mate. Een en ander, zoo spoedig doenlijk in goede bewaring te stellen, is alzoo meer dan raadzaam, om verdere beschadiging te voorkomen.'⁸⁷

Snouckaert kreeg toestemming om alles over te laten brengen naar Paleis Kneuterdijk. Ruim 1.270 kisten met diverse boeken, voorwerpen en archieven werden uit Amsterdam overgebracht. Een noodkreet ging op 26 oktober 1891 uit naar De Ranitz. 'Uit Amsterdam ontving ik ongeveer 80 kisten met Archief, en aan losse pakken bovendien eene hoeveelheid, van nog wel 20 kisten. Er is geen denken aan uitpakken en plaatsing daarvan in de lokalen van het Huis Archief; hoe zal zich dat oplossen? Ook is het zeker, dat als ik zulks zonder hulp moet doen, *zeer vele* jaren daarvoor benodigd zullen zijn.' Bovendien viel de herfst in terwijl er binnen Paleis Kneuterdijk nauwelijks verwarming aanwezig was. 'Kunstlicht is er niet aan te brengen, en de koude is nu reeds hinderlijk, en zonder overjas is het er niet uit te houden. Wij doen wat wij kunnen, van 9 of 10 uur 's morgens, daar er vóór dien tijd op het paleis, soms ook noodzakelijke bezigheden af te doen zijn, – tot circa 5 Uur, met een uurtje uit en thuis, om te dejeuneren. Hierbij alleen tot hulp, een der huisknechten van het paleis, hetgeen wel zal eindigen bij terugkomst van het Hof, als kunnende hij dan niet meer gemist worden, zooals ik vernomen heb.'

Bovendien had Snouckaert in opdracht van de regentes méér te doen. Hij zat al thuis archiefstukken uit te zoeken, maar moest ook zijn 'eigene zaken' afdoen: 'het nazien van een groote hoeveelheid catalogussen van boekverkoopingen, die steeds in het najaar plaats hebben; een allervervelendst en tijdroovend werk, om suf van te worden.' De Ranitz gaf namens de regentes antwoord op de nota zelf, maar liet via een los briefje weten dat hij als persoon meeleeft met zijn collega. 'Gemakshalve zend ik uwe nota maar terug. Ik schreef de

⁸⁶ Woelderink en Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief*, 28-29, 33-34. KHA E14b-Ia-004: no 16 (6 juni 1891), 29 (14 augustus 1891), 30 (14 augustus 1891).

⁸⁷ KHA E14b-Ib-43. No. 20 (geboekt onder nummer 29), 13 augustus 1891.

antwoorden naast uwe vragen, zij zullen u niet allen bevredigen, maar ik kan daar niets aan doen.’⁸⁸

De Gotische Zaal was te klein om alles te huisvesten. Snouckaert wilde daarom graag ook over de ‘Rode en Gele kamer’ binnen Paleis Kneuterdijk kunnen beschikken en kreeg daarvoor toestemming op 9 november 1891.⁸⁹ Ook de koninklijk thesaurier, G. C. baron Snouckaert van Schauburg, liet van zich horen: met het oog op de begroting van 1892 vroeg hij zijn achterneef op 11 november om een deelbegroting voor een gezamenlijke bibliotheek en huisarchief op stellen met een maximumbedrag van 15.000 gulden.⁹⁰ Met dit verzoek kwam de zaak in een stroomversnelling want de Raad van Voogdij moest worden ingelicht.

De Ranitz ging de confrontatie met de Raad van Voogdij aan, maar bereikte slechts een patstelling wat betreft de permanente inrichting van de Gotische Zaal tot bibliotheek. Uit de inventarisatie van archiefstukken kwam vervolgens een oplossing via precedent naar voren. Op 16 april 1892 zette Snouckaert de zaken op een rijtje in een nota voor de bouwkundig adviseur. Het algemene denkbeeld was: ‘Het bouwen van een brandvrij gebouw, beneden ingericht voor het Huis Archief en boven voor de Bibliotheek van H.M. de Koningin. Daar beide inrichtingen, groote waarde bezitten, de eerstgenoemde van onschatbare waarde, zal het wel overbodig zijn, om de noodzakelijkheid van dien aanbouw aan te toonen, vooral om een einde te maken aan den toestand waarin het Koninklijk Huis Archief sinds jaren verkeert. Onder de regeering van wijlen koning Willem I (of Willem II) werd dit denkbeeld reeds uitgewerkt, uitwijzend een voorhanden teekening. Dit gebouw zoude geïsoleerd gezet worden. Waarom het niet tot stand kwam, is mij niet bekend.’⁹¹

In Snouckaerts uitgebreide nota stonden de technische basisvoorwaarden waaraan het gebouw, dat zowel archief- als bibliotheekfunctie zou hebben, moest voldoen. Snouckaerts voorstel werd nooit uitgevoerd. Via de dynastieke kanalen werden daarentegen de plannen en tekeningen van het Grossherzogliche Haupt- und Staatsarchiv te Weimar opgevraagd. De particulier secretaris van grootvorstin Sophie, A. Vinkhuyzen, schreef in een amicebrief aan Emma’s onderbibliothecaris dat de tekeningen van het ‘modelgebouw’ waren uitgeleend aan het oorlogsministerie in Dresden en na retournering zo snel mogelijk als postpakket naar Nederland zouden worden gestuurd. ‘Haast voor terugzending is er niet; wellicht kan het pakket weder teruggaan met de Groothertogin zelve, die van 26 Juni af, een paar weken in Nederland denkt te vertoeven. Het is misschien niet kwaad de aandacht der Regentesse op dit gebouw te vestigen, opdat H.M. bij Haar aanstaand bezoek in Weimar (October 1892) met eigen ogen zien kan.’ De secretaris liet een rol met 14 tekeningen en plannen opsturen en kwam ze hoogstpersoonlijk op 18 juni 1892 weer bij Snouckaert ophalen.⁹² Emma ging inderdaad kijken. De Ranitz vermeldde het nadrukkelijk aan de Raad van Voogdij: ‘Persoonlijk bezocht Hare Majesteit het nieuwe naar de moderne eischen ingerichte archiefgebouw te Weimar.’⁹³

⁸⁸ KHA E14b-Ib-43. Nota van 26 oktober 1891, briefje van 1 november 1891. In het originele briefje van De Ranitz staat ‘niet’ in plaats van ‘niets’.

⁸⁹ KHA E14b-Ia-004. No. 44, 9 november 1891.

⁹⁰ KHA E14b-Ia-004. No. 45 (11 november 1891). Zie Cleverens, *Niet verder dan ons Huis.....*, 140, voor een genealogie van het geslacht Snouckaert dat generaties lang meerdere hofdignitarissen leverden.

⁹¹ KHA E9a-VIb-1. Nota Snouckaert van Schauburg voor bouwkundig adviseur, jhr. Hoeufft van Velzen, voor een te bouwen archief en bibliotheek. 16 april 1892.

⁹² KHA E14b-Ia-004. Nrs. 29 en 31A. Brieven van Vinkhuyzen aan F. de Bas, onderbibliothecaris, d.d. 16 en 25 mei 1892.

⁹³ KHA A50-XIVa-1. No. 86, 4 maart 1895.

De Ranitz was terughoudend in zijn mededelingen en dit was niet zonder reden: de Raad van Voogdij had slechts toestemming gegeven voor een reis naar Weimar omdat het een familiebezoek betrof. De aanleiding, het vijftigjarig huwelijksjubileum van grootvorst Carl Alexander en grootvorstin Sophie van Saksen-Weimar, werd uitgebreid besproken tijdens de raadsvergadering. Tijdens de vergadering werd besloten dat een buitenlands bezoek een uitzondering moest zijn omdat de koningin op jeugdige leeftijd niet te veel eerbewijzen mocht ontvangen die samenhangen met een officieel bezoek. In dit geval ging het echter om een ‘gewichtige feestviering’ van bijzondere aard van ‘Hare Majesteits naaste Verwanten van Vaders zijde’.⁹⁴

Op 3 oktober 1892 vertrok koningin Emma per speciale trein vanuit Paleis Het Loo naar Weimar. De Nederlandse hofmaarschalk registreerde in zijn journalen haar ‘uittocht’ en zijn collega in Weimar vermeldde een dag later in een soortgelijk journaal dat de twee koninginnen van Nederland gearriveerd waren. Op 5 oktober bezocht koningin Emma met een gevolg reeds het Grossherzogliche Haupt- und Staatsarchiv waar het private huisarchief op dat moment deel van uitmaakte.⁹⁵ Dagenlang liet koningin Emma zich met andere gasten, onder wie de Duitse keizer Wilhelm II, fêteren in een relatief klein vorstendom met een cultuurpolitieke mecenaats traditie die sterk dynastiek van kleur was. Zonder dat een zuiver onderscheid tussen privé en publiek te trekken viel, leefde Carl Alexander als een vorst die zijn mecenaatsinspanningen en oprechte interesse voor kunst en cultuur gebruikte om het publieke aura van vorstelijk personage en dynastiek ‘Huis’ te ensceneren.⁹⁶

Groothertog Carl August (1757-1828) van Saksen-Weimar en zijn moeder, de regentes Anna Amalia (1739-1807), hadden de schone kunsten aan het hof gestimuleerd en het relatief kleine Weimar weten op te tillen op naar een hoog niveau van kunst- en cultuurbeoefening. De vorstelijke cultuurpolitiek ging vooral bloeien dankzij de dynastieke huwelijkspolitiek: met de Russische Maria Paulowna en de Nederlandse Sophie van Oranje-Nassau kwam het financieel vermogen voor een dynastiek getinte vorstelijke mecenaatspolitiek.⁹⁷ Grootvorstin Sophie was alleen al dankzij haar huwelijkscontract een vermogende vrouw. Jaarlijks ontving zij vier procent rente over haar huwelijkschat, 100.000 gulden. Bovendien was de ‘Koning der Nederlanden’ verplicht haar jaarlijks 24.000 gulden uit te keren.⁹⁸ In een ongedateerde brief herinnerde groothertogin haar broer, Willem III, fijntjes aan deze verplichting nadat hij

⁹⁴ KHA A50-XIVa-1. Notulenboek, 1 september 1892.

⁹⁵ Journaal hofmaarschalk Nederland: KHA E10-IVb-17. Journaal hofmaarschalk Weimar: ThHStAW, Hofmarschallamt Nr. 4654, blz. 426. Digitaal beschikbaar op: http://archive.thulb.uni-jena.de/ThHStAW/receive/ThHStAW_file_00000154. Archiefbezoek van koningin Emma: ThHStAW, Kunst und Wissenschaft – Hofwesen A10857. Het pand is nog steeds in gebruik als archief: het is de huisvesting van een deel van het *Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar*, waar de betreffende archivalia zich bevinden.

⁹⁶ Gerhard Müller, ‘Carl Alexander von Sachsen-Weimar-Eisenach. Dynastische Tradition und Kulturpolitik’, in: Helmut Th. Seemann & Thorsten Valk (red.), *Das Zeitalter der Enkel. Kulturpolitik und Klassikrezeption unter Carl Alexander* (Göttingen 2010) 68-100. Met dank aan Gerhard Müller voor nadere klankbordfunctie om het verschil tussen Nederland en Weimar scherp te kunnen trekken.

⁹⁷ Detlef Jena, *Das Weimarer Quartett. Die Fürstinnen Anna Amalia, Louise, Maria Paulowna, Sophie* (Regensburg 2007) passim. Klaus e.a. (red.), *Maria Paulowna*, passim. Angelika Pöthe, ‘Privates Erinnern und dynastische Memorialpolitik. Die Wiedereinrichtung des Wittumspalais und die Gründung des Goethe-Nationalmuseums unter Carl Alexander’, in: Helmut Th. Seeman & Thorsten Valk (red.), *Literatur ausstellen. Museale Inszenierungen der Weimarer Klassik*, 97-109. Gerhard Müller, ‘Nach den Ideologien. Weimar Klassik-Ausstellungen seit 1999’, in: *Literatur ausstelle*, 243-260.

⁹⁸ ThHStAW, Urkunden, 1842 April 5. Jena, *Das Weimarer Quartett*, 221-226. Detlef Jena, ‘Grossherzogin Sophie von Sachsen-Weimar-Eisenach. Dignität und Geschäftssinn’, in: Seemann & Valk (red.), *Das Zeitalter der Enkel. Kulturpolitik und Klassikrezeption unter Carl Alexander*, 105-120. Jena schat Sophie’s Nederlandse bezittingen op 20 miljoen gulden. Vgl. Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie*, 77-98: groothertogin Sophie erfde een aanzienlijk vermogen van haar vader, koning Willem II. Onder meer verkreeg zij bezittingen in Silezië.

gevraagd had om eens frank en direct over het huwelijkscontract te praten: als ‘Chef de famille’ behoorde haar broer de contractsbepalingen na te komen.⁹⁹

Gezamenlijk hadden grootvorst Carl Alexander (1818-1901) en zijn echtgenote Sophie geld en zij spendeerden het aan kunstvoorwerpen voor en decoratie van hun paleizen. Gedreven door een sterk gevoel voor traditie en dynastieke eer ontpopte Carl Alexander zich ook als een vorst met groot oog voor cultureel erfgoed.¹⁰⁰ Kunst werd aangekocht voor een publiek toegankelijk museum binnen de stad Weimar. De woonhuizen van kunstenaars die Weimar beroemd hadden gemaakt – Goethe, Schiller en Liszt – werden na hun dood als museum ingericht. Groothertogin Sophie had daarnaast haar eigen bouwproject: zij liet een archiefgebouw verrijzen voor de archivalia van de dichters Goethe en Schiller die zij van de nazaten gekocht had.¹⁰¹ Koningin Emma was in Weimar op het moment dat de plannen bekend werden gemaakt.

De regentes was in Weimar getuige van de uitingen van een cultuurpolitiek vol vorstelijk vertoon die in Nederland niet bestond. In de Bataafs-Franse tijd werd de stadhoudelijke kunstcollectie van kunstminnaar Willem V, die werd tentoongesteld in een publiek toegankelijke galerie aan het Buitenhof, genationaliseerd. Zij werd de basis van een nationaal museum dat volgens de Franse cultuurpolitiek werd ingericht. Koning Willem I liet bij terugkeer de nieuwe regeling intact. Onder de eerste Oranjekoning ontstond een scheiding tussen de koninklijke private kunstcollectie en bijdragen aan publiek cultuurofgoed. Kunstliefhebber koning Willem III gebruikte zijn koninklijk gezag om private initiatieven van burgers financieel te ondersteunen en te promoten. Vooral voor het stichten van standbeelden van grote Nederlanders ondersteunde hij.¹⁰²

In de periode na Emma’s bezoek aan Weimar werden de plannen voor de bouw van het Koninklijk Huisarchief veranderd. De regentes gaf haar intendant der paleizen opdracht tot aanvullend schriftelijk onderzoek over bestaande archiefgebouwen in binnen- en buitenland. Via De Ranitz gaf Emma een persoonlijke bijdrage voor een studiereis: de archiefgebouwen van de Duitse keizer en de groothertog van Saksen-Weimar moesten

⁹⁹ ThHStAW, Grossherzogliches Hausarchiv A XXVII, nr. 183a & 183b, blatt 31. Fotokopie in: KHA A44b-IV-7, nr. 2.

¹⁰⁰ Angelika Pöthe, *Carl Alexander. Mäzen in Weimars ‘Silberner Zeit’* (Köln 1998) 27, 345-373. Müller, ‘Carl Alexander von Sachsen-Weimar-Eisenach. Dynastische Tradition und Kulturpolitik’, 68-100. Angelika Pöthe, ‘“Rudersteuer in solch zerrissener Zeit”. Carl Alexanders Goetheverständnis als Antrieb des Mäzenatentums’, in: *Das Zeitalter der Enkel*, 54-67. Susanne Schroeder, ‘... den Styl “Louis XV” genau reproduzieren’. Historische Interieurs im Dornburger Rokokoschloss und im Wittumspalais’, in: *Das Zeitalter der Enkel*, 315-329. Gert-Dieter Ulferts, ‘Grossherzog Carl Alexander begegnet dem Bildhauer Adolf Hildebrand. Plastische Kunst im nachklassischen Weimar zwischen fürstlicher Patronage und institutioneller Bindung’, in: *Das Zeitalter der Enkel*, 330-353. Dieter Hagner e.a., *Dornburger Schlösser und Gärten* (Berlin 2011) 56-75. Met dank aan Katja Deinhardt, *Oberarchivrätin* Thüringisches Hauptstaatsarchiv Weimar, voor klankbordfunctie en het geven van toelichtende informatie en literatuurverwijzingen.

¹⁰¹ Pöthe, *Carl Alexander*, passim. Zie voor uitwerking op details de verschillende historisch-academische bijdragen in de themabundel over Carl Alexanders dynastieke cultuurpolitiek: Seemann & Valk (red.), *Das Zeitalter der Enkel*. Irène Smets, *Liszt en zijn tijd* (Brussel 1987) 341-342, 350-351, 386-387.

¹⁰² Quentin Buvelot, Titus M. Eliën e.a., *Meesters uit het Mauritshuis* (Den Haag 2012) 13. Woelderink, *Geschiedenis van de Thesaurie*, 18-34. Ellinoor Bergvelt, *Pantheon der Gouden Eeuw. Van Nationale Konst-Gallerij tot Rijksmuseum van Schilderijen (1798-1896)* (Zwolle 1998) 28-34, 37, 39, 55-62, 88-100. Ellinoor Bergvelt, ‘Kunst, musea en Oranje. Een geschiedenis van wankelmoedige relaties’, *Negentiende eeuw* 23 (1999) 56-71. A. Muermans, *Het huis aan de kade* (Amsterdam 1941) 15-23. Roel Pots, *Cultuur, koningen en democraten. Overheid & cultuur in Nederland* (Nijmegen, 2e herziene druk 2002) 49-52, 77-80, 113-116. Ellen Fleurbaay en Mieke van der Wal, *Koning Willem III en Arti. Een kunstenaarsvereniging en haar beschermheer in de 19^e eeuw* (Amsterdam 1984) passim. J.J.F. Noordziek, *Gedenboek der Costers-feesten* (Haarlem 1858) 114-115, 302-303. A.Th. Kersbergen, *Rotterdam standbeelden, monumenten en gedenktekens* (Rotterdam/Antwerpen 1948) 26, 36.

bezoekt worden. Een hotel in Dresden had een voorbeeldfunctie wat betreft elektrische verlichting en diende daarom bezocht worden.¹⁰³

Koningin Emma wilde maatwerk zien en verwerking van de modernste technische inzichten in een gebouw dat méér werd dan alleen een archiefruimte en bibliotheek: er kwam ook een dynastiek museum met een nadrukkelijk privaat karakter waarin dynastieke memorabilia van het huis van Oranje bewaard konden worden. Koningin Emma was daarvoor al eerder aan het verzamelen en restaureren geslagen. Opvallend veel aandacht kregen dynastieke memorabilia die het vorstelijk vertoon van koning Willem II, vader van grootvorstin Sophie betroffen. Zo werd H.H. ter Meer, ‘Eerste restaurateur bij ’s Rijks Museum van Natuurlijke Historie’ te Leiden verzocht om ‘werkzaamheden te verrichten’ aan het opgezette paard Wexy, ‘door den Prins van Oranje op 16 Juni 1815 te Quatre Bras bereiden’. De toenmalige kroonprins en Wexy waren op die datum onder vuur genomen door Franse troepen en wisten ternauwernood te ontsnappen. Twee dagen later ging het echter fout in Waterloo: de prins werd rond 16.30 uur aan zijn schouder getroffen. De twaalf tot vijftienjarige Wexy werd geraakt in het linkerbeen en stierf ter plekke. Het paard werd gevild, de huid werd geprepareerd en op een houten geraamte gelijmd. In 1894 was Wexy echter aan restauratiewerkzaamheden met een hoog reconstructiegehalte toe. Een schilderij van Wexy werd vanaf Het Loo naar Den Haag gestuurd opdat Ter Meer, die een restauratienota van 15 gulden indiende, het stoffelijk overschot naar oude gelijkenis kon herstellen.¹⁰⁴

De conserveringswerkzaamheden gingen gelijk op met een praktisch gebruik van de dynastieke memorabilia. In de aanloop naar het bezoek van de beide koninginnen aan Vlissingen kwam een uitgebreide correspondentie met burgemeester Tutein Nolthenius op gang. De Vlissingse burgemeester maakte tijdens een voorgesprek op Paleis Soestdijk een afspraak met De Ranitz: hij mocht diverse stukken uit het Koninklijke Huisarchief lenen en zou zelf zoveel mogelijk nieuwe memorabilia verzamelen. Telegrammen en brieven gingen vervolgens in hoog tempo heen en weer. Tutein Nolthenius verzocht Snouckaert om toezending van de partituur van de cantate die op 25 augustus 1841 was uitgegeven bij de onthulling van het standbeeld van Michiel de Ruyter. Hij wilde deze cantate opnieuw laten uitvoeren, maar de partituur was indertijd aangeboden aan koning Willem II. Snouckaert vond de partituur in de koninklijke muziekverzameling en zond deze met andere bruikbare bescheiden, waaronder de rood zijden vlag van de erewacht uit 1841, naar Vlissingen.¹⁰⁵ Maar niet alles liep zo vlekkeloos. In augustus 1894 wilde de Vlissingse burgemeester ook graag de beschikking krijgen over de vlag die op de eresloep had dienst gedaan. Een kist werd verstuurd naar Zeeland en de burgemeester telegrafeerde terug dat deze inderdaad ontvangen was. Twee dagen later brak er paniek uit met een telegram van Tutein Nolthenius: ‘Telegrafeert – kist te hebben geopend, doch de vlag is verdwenen.’ Snouckaerts reactie kwam snel: ‘Onderbibliothecaris verzuimde de vlag in te pakken en verzond de kist ledig: vlag vertrekt heden’. De problemen waren daar nog niet mee verdwenen. Na een kennisgeving kwam opnieuw een telegram uit Vlissingen: het kistje met de vlag was ontvangen, maar de vlaggestok niet.¹⁰⁶

¹⁰³ Schetsen en correspondentie in: KHA E9a-VIb-2. Voor de technische kanten van de ontstaansgeschiedenis van het Koninklijk Huisarchief zie: Woelderink en Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief*, 42-50. KHA E9a-VIb-4. Brief van 11 augustus 1894.

¹⁰⁴ KHA E14b-1a-004. Nrs. 36 (24 mei 1894), uitgaand nummer 44 (4 juni 1894), 51 (25 juni 1894 (nota Ter Meer), 54 (21 juni 1894: inzending schilderij), 83A (oktober 1894). Originele correspondentie in: KHA E14b-1b-046. Het schilderij werd met uitstel teruggestuurd omdat er een kopie van gemaakt werd. Het paard wordt nog altijd tentoongesteld in de Koninklijke Stallen te Den Haag. Zie: Mark van Hattem, Mariska Pool en Mathieu Willemsen, *Voor Napoleon. Hollanders in oorlogstijd 1792-1815* (Bussum 2005) 91.

¹⁰⁵ KHA E14b-1a-004. Nrs. 14B (20 februari 1841), 16. Uitgebreide correspondentie in: KHA E14b-1b-046.

¹⁰⁶ KHA E14b-1a-004. Nrs. 58A, 59, 61, 73 (9 augustus 1894 t/m 26 september 1894).

Snouckaert was niet alleen bezig met uitzoeken, conserveren en laten restaureren, maar was ook betrokken bij een breder programma van koningin Emma om hiaten in de dynastiek gekleurde particuliere kunstcollectie aan te vullen. De intendant van de koninklijke paleizen gebruikte de directeur en oud-directeur van het Mauritshuis als bemiddelaar en adviseur bij kunstaankopen: de koningin-regentes wilde weten wanneer voor haar collectie geschikte schilderijen en portretten in binnen- en buitenland op de markt kwamen. Het was koningin Emma daarbij in de eerste plaats te doen om de afgebeelde persoon: kunstzinnige criteria werden niet gegeven.¹⁰⁷ In 1895 verzocht De Ranitz Snouckaert om naar Elburg te gaan om een schilderij van stadhouder-koning Willem III aan te kopen indien de prijs wenselijk was.¹⁰⁸ Een belangrijke aankoop voor de dynastieke schilderijencollectie was een portret van Anna van Buren, echtgenote van Willem de Zwijger, voor 1018,25 gulden. Kunsthandelaar Frederik Muller had er de hand op weten te leggen voor de prijs van 925 gulden. Koningin Emma vroeg bij aankomst in Den Haag het portret zelf te mogen zien en liet het vervolgens restaureren in Berlijn.¹⁰⁹

Handelaren grepen hun kans om schilderijen van historische Oranjes en Nassaus aan te bieden en een zilveren horloge dat voor prins Willem V zou zijn vervaardigd. Onderzoek wees echter uit dat het horloge niet echt was en de koop werd afgeblazen. De verzamelende regentes kreeg ook oude wapens aangeboden. Snouckaert vroeg daarop om nadere opgave in hoeverre deze voorwerpen betrekking hadden op het huis van Oranje.¹¹⁰ Koningin Emma stelde ook grenzen aan de verzameling: twaalf borden met afbeeldingen van Willem V en zijn gemalin werden niet aangekocht.¹¹¹

Anders dan stadhouder Willem V en haar zwager Carl Alexander was koningin Emma niet zozeer bezig met het onderhouden en uitbreiden van een algemene kunstcollectie, als wel met het creëren van een ‘vooroudergalerij’, een *Ahnengalerie*. Kenners in de kunstwereld liet zij internationaal nadrukkelijk zoeken naar portretten van de ‘groten’ van het Oranjehuis: Willem de Zwijger, Frederik Hendrik en stadhouder-koning Willem III en zijn echtgenote.¹¹² Vooral het laatste was lastig: een soloportret van Mary Stuart was zeldzaam. Hoewel weinig kon worden medegedeeld over de schilder en kunstwaarde liet koningin Emma navraag doen op het moment dat er één te koop werd geboden in Londen en probeerde vervolgens de vraagprijs omlaag te krijgen van 210 pond naar 80 tot 100 pond. Een deal van 125 tot 150 pond werd gesloten en het schilderij werd ter bezichtiging opgestuurd naar Het Loo. Het bleek de regentes te bevallen en de Engelse kunsthandelaar zag zijn kans schoon om óók een portret van stadhouder-koning Willem III te leveren.¹¹³

In 1898 bleek dat de regentes bijzondere interesse had in portretten van stadhouder-koning Willem III. In aanloop tot de inhuldiging werd een intensieve zoektocht gestart want de regentes wilde graag een ‘passend’ portret voor de schoorsteenmantel in de nieuw in te richten werkkamer van koningin Wilhelmina binnen Paleis Noordeinde. De gewenste

¹⁰⁷ N. Dekking en M. Loonstra, ‘De koningin-regentes en de geschiedenis van het Huis van Oranje’, in: *Wij zijn er nog!* (Apeldoorn 1989) 63-72, alwaar 68.

¹⁰⁸ KHA E14b-1a-004. No. 62 (12 juli 1895). Originele correspondentie in: KHA E14b-1b-046.

¹⁰⁹ KHA E14b-1a-004. Nrs. 102, 106 (16 en 20 november 1895). Originele correspondentie in: KHA E14b-1b-046. KHA E14b-1a-005. Nrs. 108, 111 (21 en 26 november 1895), 33 (10 maart 1896). Originele correspondentie: KHA E14b-1b-47.

¹¹⁰ KHA E14b-1a-005. Nrs. 115 (6 december 1895: aanbieding portret Willem Karel Hendrik Friso; verzocht de koop rechtstreeks tot de regentes te richten), 123 (24 december 1895: aankoop olieverfportret Hendrik graaf van Nassau Dietz), 62 (2 mei 1896: aankoop portretten Frederik Hendrik en Amalia van Solms). KHA E14b-1a-005. No. 28 (2 maart 1896)

¹¹¹ KHA E14b-1a-005. No. 192 (24 t/m 30 december 1896).

¹¹² Dekking en Loonstra, ‘De koningin-regentes en de geschiedenis van het Huis van Oranje’, 68, 70.

¹¹³ KHA E9a-Id-I. Correspondentie, deels van informele aard, tussen september t/m november 1895. Zie met name: 5 juni en 25 september 1896. De kunsthistoricus C. Hofstede de Groot, die later koningin Wilhelmina kunstgeschiedenis ging doceren, trad op als bemiddelaar.

afmetingen waren 1,03 bij 1,40 meter. Op diplomatiek briefpapier kwam uit Parijs bericht. Nadat 'de zaak van den Zwijger' was gedaan, was onderzoek ingesteld 'over het schoorsteenstuk voor de Kamer van Hare Majesteit'. Er waren verschillende stukken getoond waarvan de maat klopte, maar niet met een geschikte historische persoon als afbeelding. 'Een mooye Prins Maurits, een Prins Frederik Hendrik, een Willem III of eene Amalia van Solms zoude beter staan, doch het is niet gemakkelijk die zoo maar ineens te vinden.' Het advies was daarom om voorlopig maar een spiegel of iets dergelijks te plaatsen. De regentes liet echter de zoektocht verbreden. In augustus leek het alsof een geschikt portret gevonden was. Vlak voor de inhuldiging blies de intendant een aankoop af bij een Amsterdamse kunsthandelaar. 'De maten van het portret van den Koning Stadhouder Willem III, mij door uw schrijven van 18 aug j.l. medegedeeld, zijn voor de beschikbare ruimte der schoorsteenlijst onbruikbaar, zoodat ik van den aankoop van dit schilderij voor het beoogde moet afzien.'¹¹⁴

Een dynastiek paleis voor een dynastiek georiënteerde koningin

Een portret van Willem III voor de schoorsteenmantel van Wilhelmina's werkkamer kwam er uiteindelijk pas in 1902.¹¹⁵ Ook de bouw en inrichting van het Koninklijk Huisarchief liepen vertraging op en onttrokken zich daarmee aan de controle van de Raad van Voogdij. Eenmaal opgeleverd bleek het gebouw twee onderdelen te kennen waarover geen schriftelijk overleg was geweest met de Raad van Voogdij. Een weelderig overkomend, via wapenafbeeldingen en bustes van historische Oranjes sterk dynastiek getint trappenhuis leidde vanuit archiefvertrekken op de begane vloer naar een fraai gedecoreerd privé museum waar dynastieke memorabilia bewaard konden worden. De verschillende versieringen benadrukten het historische belang van de dynastie Oranje-Nassau en gaven het dienstgebouw een sacraal karakter alsof het een tempel van historische wetenschap betreffende het Oranjehuis betrof.¹¹⁶

In 1899 werden de vertrekken gedecoreerd die het gebouw een sterk dynastiek karakter zouden geven: een in marmer uitgevoerd, fraai gedecoreerd trappenhuis met een gebrandschilderd raam waarin de familiewapens van Wilhelmina's voorouders waren opgenomen met het stamslot te Dietz als middelpunt. Rechts waren verschillende wapens van voorouders via Willem III opgenomen, links de lijn via koningin Emma. Vooral de tweede rij leverde problemen op: er moest een boek bij de Hoge Raad van Adel worden geleend om de wapens te reconstrueren.¹¹⁷ Een gebrandschilderd raam met Slot Dillenburg maakte de verheerlijking van de Oranjedynastie compleet.¹¹⁸

Marmeren platen op de wanden langs de trap gaven overzichten van de namen van de illustere voorouders van Wilhelmina. Een borstbeeld van Willem de Zwijger werd boven het plakkaat met namen van de 'Graven van Nassau-Dillenburg, Prinsen van Oranje, Gouverneurs en Stadhouders' geplaatst, terwijl op de tegenover gelegen wand koning Willem III op symbolische wijze de 'Vorsten van Nassau-Dietz, Prinsen van Oranje, Erfstadhouders en

¹¹⁴ KHA E9a-Id-I. Correspondentie juli en augustus 1898. Citaten uit brieven d.d. 11 juli 1898 en 23 augustus 1898.

¹¹⁵ René Cleverens, *De Koningsvleugel. Geschiedenis van de particuliere appartementen in het Paleis Noordeinde* (Hilversum 2001) 52-53.

¹¹⁶ Woelderink en Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief te 's Gravenhage*, 48-50. Zie aldaar, op blz. 50-65, uitgebreide beschrijvingen en foto's van het interieur. Een uitgebreide beschrijving van de inhoud van het museum, de dynastieke memorabilia en geschenken aan het 'Huis', wordt gegeven in: Marten Loonstra, *Uit Koninklijk Bezit. Honderd jaar Koninklijk Huisarchief: de verzamelingen van de Oranjes* (Zwolle 1996) passim. Een beschrijving in kort bestek: Woelderink, 'The Dutch Royal Archives', 217-228.

¹¹⁷ KHA E9a-VIb-7. Tekeningen met wapens voor gebrandschilderd raam, 5 juli 1899.

¹¹⁸ Zie voor afbeeldingen: Woelderink en Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief*, 53, 61; Loonstra, *Uit koninklijk bezit*, 34-42.

Souvereinen' aanvoerde. Diverse borstbeelden aan de muren en los geplaatst bustes in het trappenhuis vormden zo een *Ahnengalerie*.¹¹⁹

Het trappenhuis leidde naar het dynastieke museum, dat in de loop van 1899 en 1900 zou worden gedecoreerd en ingericht. Boven de ingang naar het museum werd een dubbelportret in reliëf van koningin Wilhelmina en koningin Emma aangebracht. Het plafond van het trappenhuis zelf was bedoeld als een allegorie van het gezag. De rijkelijk versierde museumruimte was eveneens vol allegorische verwijzingen: op het plafond werd naar de vorstelijke deugden van de gerechtigheid en wijsheid verwezen. Via afbeeldingen van historische personen werd gerefereerd aan de personen aan wie Wilhelmina een voorbeeld kon nemen: Willem de Zwijger, Maurits, Frederik Hendrik en koning-stadhouder Willem III. In de gebrandschilderde ramen werden de symbolische personificaties van de kracht, de voorzienigheid en de waakzaamheid aangebracht. Via passende teksten werden zij concreet geduid: 'God is mijn kracht', 'Regeeren is vooruitzien' en 'Waakt, op God vertrouwende'.¹²⁰

Wilhelmina's inhuldiging

In de inhuldigingsplechtigheid werden de orangistische lessen verder tot uitdrukking gebracht. Wilhelmina kreeg eerst een feestelijke intocht in Amsterdam waarin oude elementen van de triomfantelijke intochten van Bourgondische vorsten, koningen uit het geslacht Habsburg en Oranjestadhouders waren opgenomen.¹²¹ Daarna kwam het belangrijke moment waarvoor zij jarenlang was voorbereid: de koningin kwam haar band met haar volk bevestigen tijdens een plechtigheid. De plechtigheid zelf ging terug op oude tradities en rituelen. De organisatoren hadden zich in 1814 laten inspireren door de inhuldigingen van Karel V en Filips II zoals die waren opgetekend in de oude 'Placaetboeken'. De tweede inhuldiging van Willem I in 1815 was veel luisterrijker en werd deels bepaald door Habsburgse tradities die in de Oostenrijkse Nederlanden waren blijven bestaan. Met de inhuldiging van koning Willem II kwam de vorstelijke luister voluit tot leven met een nieuw vervaardigde kroon, scepter en rijksappel en vele meegevoerde vaandels, maar de basisingrediënten van de plechtigheid bleven ongewijzigd. De gevormde tradities werden door Willem III in 1849 en koningin Emma in 1898 overgenomen.¹²²

In haar rede tot de Verenigde Staten-Generaal liet koningin Wilhelmina nadrukkelijk weten dat zij in de voetsporen van haar vader wilde treden. Zij herhaalde daarbij wat

¹¹⁹ Vgl. de website over het Residenz Museum te München (www.residenz-muechen.de). Voor de 'dynastische Traditionplege der Hohenzollern' van Wilhelm II: Deutsches Historisches Museum, *Friedrich der Grosse*, 112-127. Binnen het residentieslot van Weimar is een reconstructie gemaakt van een *Ahnengalerie* met bustes van groothertogen en hun echtgenotes (waaronder grootvorstin Sophie). Mogelijk heeft koningin Emma een dergelijke bustegalerij tijdens haar bezoek aan Weimar gezien.

¹²⁰ Woelderink en Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief*, 54-62. Zie aldaar voor een technische, kunsthistorische beschrijving. Loonstra, *Uit koninklijk bezit*, 34-42. Archiefstukken in: KHA E9a-IVb-16.

¹²¹ Zie voor een historisch overzicht van de intredes van Oranjevorsten sinds Willem I, de historische achtergrond: Eelco Elzenga, 'De prolongatie van de Blijde Inkomste na 1800', in: Joop W. Koopmans en Werner Thomas (red.), *Propaganda en spektakel: vroegmoderne intochten en festiviteiten in de Nederlanden* (Maastricht 2010) 117-149. De intocht van Wilhelmina is uitgebreid beschreven in: Kepper, *Gedenkboek. Koningin Wilhelmina in haar openbaar leven*, 311-318.

¹²² E. Elzenga, *Theater van staat. Oude tradities rond een jong koningschap* (Apeldoorn 1990). E. Elzenga, 'Vijf eeuwen Oranje en de symboliek rond het koningschap', *In naam van Oranje* 27, 634-639. Zie voor uitgebreide beschrijvingen van de inhuldigen verschillende Oranjevorsten, waaronder Wilhelmina: A.J.P.H. van Cruyningen, *De Inhuldiging van de Nederlandse vorst. Van Willem Frederik tot Beatrix Wilhelmina Armgard* (Doctoraalscriptie Nijmegen 1989) passim. De inbreng van de zuidelijke Nederlanden is goed terug te zien door de grondwetsbepalingen van 1814 (artt. 28 t/m 30), 1815 (artt. 52 t/m 54) en 1840 (artt. 51 t/m 53) met elkaar te vergelijken. Vgl. voor de Belgische inhuldiging, waarbij men terugging op oude gebruiken: Gustaaf Janssens, 'Het pact tussen vorst en natie', in: Robert Hozee, Jo Tollebeek en Tom Verschaffel, *Mise-en-scène. Keizer Karel en de verbeelding van de negentiende eeuw* (Gent 1999) 160-165.

onderwijzer Gedeking haar in 1887 had ingeprent. ‘Reeds op jeugdigen leeftijd heeft God mij door het overlijden van mijnen onvergetelijken Vader tot den Troon geroepen, dien ik onder het zoo wijze en zegenrijke Regentschap mijner innig geliefde Moeder beklom. Na de vervulling van mijn achttiende levensjaar, heb ik de regeering aanvaard; mijne proclamatie heeft dit aan mijn dierbaar Volk bekend gemaakt. Thans is de ure gekomen, waarin ik mij, te midden van mijne trouwe Staten-Generaal, onder aanroeping van Gods heiligen Naam, zal verbinden aan het Nederlandsche Volk, tot instandhouding van zijn dierbaarste rechten en vrijheden. Zoo bevestig ik heden den hechten band, die tusschen mij en mijn Volk bestaat, en wordt het aloude verbond tusschen Nederland en Oranje opnieuw bezegeld. Hoog is mijne roeping, schoon de taak, die God op mijne schouders gelegd heeft. Ik ben gelukkig en dankbaar, het Volk van Nederland te mogen regeeren, een volk klein in zielental, doch groot in deugden, krachtig door aard en karakter. Ik acht het een groot voorrecht, dat het mijne levenstaak en plicht is al mijne krachten te wijden aan het welzijn en de bloei van mijn dierbaar Vaderland. De woorden van mijnen beminden Vader maak ik tot de mijne: “Oranje kan nooit, ja nooit genoeg voor Nederland doen”. Bij de vervulling van mijne taak heb ik uwe hulp en medewerking noodig, Mijne Heeren, leden der Volksvertegenwoordiging; ik ben overtuigd dat gij mij die in ruime mate zult verleen. Laat ons samen arbeiden voor het geluk en den voorspoed van het Nederlandsche Volk. Dat zij ons aller levensdoel! God zegene uwen en mijnen arbeid, dat hij strekke tot heil van ons Vaderland.’¹²³

Volgens J.W.M. Schorer, in zijn positie als vicepresident van de Raad van State aanwezig in de Nieuwe Kerk, maakte Wilhelmina’s ‘uitmuntende’ rede grote indruk. Iedereen werd getroffen door de wijze waarop zij haar persoonlijk opgestelde rede uitsprak. ‘De volle, klankrijke, duidelijke stem, die op iedere lettergreep den juisten toon deed vallen, klonk als prachtige muziek door de groote kerk, waar men eene speld zou hebben kunnen hooren vallen, en eene rilling ging door allen toen de mooie hand hoog werd opgeheven en zij de sacramentele woorden onder inroeping van Gods naam uitsprak. Ik geloof niet, dat er veel menschen in de kerk waren, wien niet de tranen van aandoening in de ogen stonden. Ook ik zelf had veel moeite mij goed te houden, zoozeer werkte dit schoone schouwspel op de zenuwen en vooral als men nagaat wat het lot van zoovele idealen zijn kan, van zoovele voornemens en geloften. En toch *alles*, wat zij zeide was zoo goed gemeend.’ Voor de genodigden van de sociale en politieke elite herhaalde Wilhelmina haar intentie. ‘Na het diner sprak de koningin allen aan. Ik heb haar gezegd (zooals trouwens velen zullen gedaan hebben) welk een diepen indruk haar rede ’s morgens gemaakt had en zij zeide mij: “Werkelijk ieder woord heb ik gemeend en mijn levensdoel zal zijn ieder woord tot waarheid te maken”’.¹²⁴

Slot

Koningin Wilhelmina accepteerde op 6 september 1898 openlijk de immateriële erfenis van haar vader: het koningschap van de Oranjes en alles wat er bij hoorde inclusief het ‘onderhouden en handhaven’ van de Grondwet. Moeder Emma had haar hier niet alleen jarenlang zorgvuldig voor opgeleid, maar er ook voor gezorgd dat dit koningschap op materiële wijze ondersteund kon worden: alle archieven en dynastieke memorabilia behorende bij het huis Oranje-Nassau werden verzameld, uitgebreid en zonodig gerestaureerd. In geconserveerde vorm werden ze geplaatst in het Koninklijk Huisarchief of daar geplaatst waar koningin Wilhelmina inspiratie kon opdoen.

Het gebouw van het Koninklijk Huisarchief werd ook een symbool vol vorstelijk vertoon van Wilhelmina’s erfenis. Als gevolg van de historiografische opvattingen in de late

¹²³ Rede van koningin Wilhelmina tijdens haar inhuldiging op 5 september 1898, voorafgaand aan het afleggen van de eed. Op citaat bij: Kepper, *Gedenkboek Koningin Wilhelmina*, 322.

¹²⁴ *Raadsman achter de troon*, 44, 46. ‘Muziek’ conform origineel.

negentiende eeuw werd het koningschap gezien als de resultante van de inspanningen van de roemrijke leden van de dynastie Oranje-Nassau. Deze erfenis moest gekoesterd en beschermd worden. Emma was acht jaar hoedster van deze materiële en immateriële erfenis en kreeg daarbij alle steun van de elite van haar tijd. Op detailniveau werden diverse conflicten uitgevochten want ook politieke problemen waren onderdeel van de erfenis. Wilhelmina's erfenis bestond uit een soeverein koningschap dat al sinds 1814-1815 was ingeperkt via grondwettelijke bepalingen. In 1848 waren er bovendien meer beperkingen in de Grondwet opgenomen dan Willem III lief was. Hij had de eed op de Grondwet afgelegd, maar was tijdens zijn leven een politiek lastig koning geweest die graag wilde geloven dat hij als grondwettelijk koning de uitvoerende macht vormde en zijn ministers in de eerste plaats dienaren waren. De politieke praktijk groeide echter in de richting van een zelfstandige werkwijze van de ministers die niet alleen aan de koning, maar ook aan het parlement verantwoording moesten afleggen.

Om het koningschap van haar dochter niet in gevaar te brengen had koningin Emma deze situatie te accepteren. Zij legde in 1890 de eed op de Grondwet af. Via een aantal politieke conflicten ontdekte zij dat meerdere interpretaties van grondwettelijke bepalingen mogelijk waren en dat zelfstandig handelende ministers haar weinig ruimte gaven voor een eigen interpretatie. Op grond van haar eigen ervaringen liet zij Wilhelmina nauwgezet opleiden in de bepalingen van de Grondwet en de gevormde politieke praktijk. De Raad van Voogdij keek toe, maar trad niet op dwingend sturende wijze op in educatiezaken. De voogdijraad hoefde waarschijnlijk ook weinig bij te sturen, want Emma had begrepen waarom er in 1884 en 1888 discussie rond haar persoon was geweest en de Raad van Voogdij bevoegdheden kreeg op het gebied van de opvoeding en opleiding van Wilhelmina. Zij reageerde daarom grotendeels anticiperend, maar koos wel haar eigen weg waar zij speelruimte had. Koningin Emma was voor aanvang van het regentschap al een pad ingeslagen dat gekleurd werd door een dynastiek en religieus besef. Tijdens de regentschapsjaren zocht zij vooral steun bij haar schoonzus Sophie, de tweede in de lijn van de Oranje-erfopvolging. In reactie op het minder fraaie optreden van Willem III en zijn zonen werd het koningschap als een ethische missie geduid.

Koningin Emma pakte in het begin van haar regentschap, gevoed door scherpe vragen van de Raad van Voogdij, ook een andere negatieve erfenis van haar echtgenoot aan: de chaos binnen het koninklijk huishouden, ontstaan tijdens de ziekte van Willem III, werd beteugeld via een interne reorganisatie. Deze had twee belangrijke consequenties: De Ranitz werd de belangrijkste contactpersoon tussen de regentes en de rest van de hofhouding en Emma richtte via de Hofcommissie nieuwe stijl een adviesorgaan op waardoor zij in de praktijk minder afhankelijk was van de – vaak als dwingend ervaren – adviezen van de Raad van Voogdij inzake zaken betreffende het koninklijke huishouden en de koninklijke financiën. De relatie met de Raad van Voogdij was vooral in de eerste jaren moeizaam. Toestemming voor buitenlandse reizen werd slechts zelden gegeven omdat de raad wilde voorkomen dat koningin Wilhelmina op vroege leeftijd met vorstelijk eerbetoon aan buitenlandse hoven werd ontvangen. De Raad van Voogdij reageerde vooral indien het noodzakelijk ophouden van de 'koninklijke luister' te veel overging naar vorstelijk vertoon en bovendien financiële consequenties kon hebben voor een evenwichtig uitgavenpatroon binnen het staatsinkomen van de Kroon of voor het privévermogen van de minderjarige koningin Wilhelmina. Na een dubbele patstelling rond zowel het pensioenstelsel als de inrichting van de Gotische Zaal als vorstelijk ingerichte bibliotheek en een conflict over de koninklijke boekhouding vermeed koningin Emma het conflict en ging zij vooral haar eigen weg. Zij gaf de Raad van Voogdij alleen informatie waar dat strikt noodzakelijk was en gebruikte optimaal de aanwezige juridische kaders om het koninklijke huishouden naar eigen inzichten in te richten.

Grosso modo handelde koningin Emma binnen de kaders die de Raad van Voogdij haar gaf. Na een aantal felle conflicten en het op orde brengen van de koninklijke boekhouding trad een periode van *laissez faire* aan. De laatste regentschapsjaren waren een periode van relatieve rust voor de relatie tussen regentes en voogdijraad. Aan de vooravond van de inhuldiging verzekerde de raad, bij schrijven van voorzitter Van Goltstein, zich te verheugen op de inhuldiging. Met erkentelijkheid ‘jegens het Opperwezen’ dat het ‘dierbare leven der Koningin tot dusverre zoo genadig heeft beschermd’ was de voogdijraad ook zeer dankbaar in de richting van regentes: ‘voor de onafgebroken en trouwe zorgen’ waarmee zij voortdurend zich aan de koningin had gewijd en de ‘hooglijk gewaardeerde wijze’ waarbij ze de voogdijraad had toegestaan om haar te ondersteunen.¹²⁵

Met meer en minder ondersteuning van de Raad van Voogdij conserveerde koningin Emma acht jaar lang een koningschap. Zij handhaafde koninklijke tradities die recht deden aan de roemrijke geschiedenis van de Oranjedynastie, maar met aanpassingen die de nieuwe tijd vroeg. Eén innovatie deed zich al direct bij de inhuldiging voor: de aanwezigheid van camera’s. Voor het oog van een nog primitieve filmcamera zette Wilhelmina haar voetstappen op 6 september 1898 over een rode loper in de richting van de Nieuwe Kerk op weg naar de bezegeling van het verbond met ‘haar volk’. De rode loper kreeg daarna een nieuwe bestemming: hij werd op maat gesneden en vervolgens gelegd op de trap in het Koninklijk Huisarchief.¹²⁶

¹²⁵ KHA A50-XIVa-2. No. 147, 11 augustus 1898.

¹²⁶ De rode loper heeft daar tot 1978 gelegen: Woelderink en Loonstra, *Het Koninklijk Huisarchief*, 63.